

İSLÂM MEDENİYETİNİN ÖNCÜ EĞİTİM KURUMLARI: NİŞABUR MEDRESELERİ

Doç. Dr. Şakir GÖZÜTOK*

Öz

Müslümanlar, eğitim ve öğretim için öteden beri kullandıkları camilerin yanında yeni eğitim kurumu olarak medreseleri geliştirdiler. İslam dünyasında ilk medreseler, İslam düşünce ve dini anlayışının şekillendiği merkez olan Arap Yarımadasında değil, Nişabur ve civarında ortaya çıkması enteresandır. Bağdat Nizamiyye Medresesi kurulmadan yaklaşık 160 yıl önce buralarda medreseler kurulmuştur. Bu medreseler, İslam aleminin diğer bölgelerindeki medreselere olduğu gibi aynı zamanda İslam medeniyetine de öncülük etmişlerdir.

Anahtar kelimeler: İslam Medeniyeti, Medrese, Nişabur.

Abstract

The First Educational Institutions Of Islamic Civilization: Nishapur Madrasahs

Along with the Mosques as educational institutions, Muslim Communities have established Madrasahs as new educational institutions. It is interesting that the first Madrasahs appeared in Nishapur in the Islamic world not in the Arab Peninsula, the center of Islamic View and thought. Approximately 160 years before the Bagdad Nizamiyah Madrasah was established, there were madrasahs in Nishapur. These madrasahs played a pioneerring role in establishing many others in Islamic world and civilization.

Key words: Islamic Civilization, Madrasah, Nishapur.

* Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Din Eğitimi Ana Bilim Dalı, sgozutok@yahoo.com

Giriş

Müslümanlar, Hz. Peygamber'den ilimle ilgili çok önemli tavsiyelere dayalı, sağlam temeller üzerine kurulu bir dini inanç mirasını devralmışlardır. Miras alınan ilmin iki esas kaynağı mevcuttu: Kur'ân-ı Kerim ve Hz. Peygamber'in sünneti. İnanan insanlar, bunların öğretimi ile ilgili esasların bir kısmını bizzat Hz. Peygamber'in sağlığında uygulandığını görmüşlerdi. Peygamber (s.a.v.)'in vefatından sonra bu iki temel değere sahip ilim kaynağının anlaşılması ve yeni nesillere öğretilmesi için büyük bir gayretin içerisine giren Müslümanlar, kendilerine tevarüs eden başta mescit olmak üzere diğer ilmi kurumlarda bunu gerçekleştirmeye devam ettiler.

Müslümanlar, öğretim merkezi rolünü üstlenen mescitlerin yanında, bir müddet sonra medrese denen yeni eğitim ve öğretim kurumları ihdas ettiler. Müslümanların sahip oldukları eğitim kurumları içerisinde en önemli ve en temel mevkiye sahip olanı, elbette ki medreselerdir. Medreselerin ortaya çıkması ve gelişmesi yaklaşık bir buçuk asrı kaplar. Her ne kadar pek çok kimse tarafından -ki buna bazı İslam tarihçileri de dâhildir- İslam dünyasında kurulan ilk medrese Bağdat'taki Nizamiyye Medresesidir diye biliniyorsa da, elimizde daha önceki dönemlere ait bazı medreselerin varlığına ilişkin bilgiler bulunmaktadır. Bilindiği üzere Bağdat Nizamiyye Medresesi gibi ileri derecede gelişmiş bir medresenin ortaya çıkmasının, bir anda ve kendiliğinden olamayacağı bir gerçektir. Dolayısıyla bu şekilde kurumsallaşmış bir yapının ortaya çıkması, bir tekâmülün neticesinde gerçekleşebileceği açıktır. Dolayısıyla bu tarz gelişmiş ve güzel programlanmış bir kurumu hazırlayan yeterli bir tecrübenin, bu geleneği besleyen bir arka planın ve de sürecin olmasını gerektirir. İşte bu tecrübeyi başlatan ve geleneği oluşturan süreç, Nişabur ve yakın bölgelerdeki medreselerin kurulmasıyla başlamıştır.

Kuşkusuz ilk medreselerin, İslam dünyasına din ve buna bağlı olan kurumların miras olarak aktarıldığı merkezler olan Mekke ve Medine şehirleri yerine, Nişabur ve çevresinde ortaya çıkması dikkate şayan bir gelişmedir. Medreseler, diğer bütün ilmi disiplinlerin ve kurumların aksine merkezden taşraya değil; taşradan merkeze doğru bir yayılma ve gelişme seyri izlemiştir. Medrese adlı eğitim kurumlarının neden merkezden uzak bölgelerde ortaya çıktığını ileride tartışacağız. Ama şunu da itiraf etmemiz gerekir ki, ilk medreselerin Türk hâkimiyetindeki bölgelerde kurulması, bu kurumların ortaya çıkmasına sebep olan eğitim ve öğretimle ilgili dâhili sebeplerin dışında Türklerin sahip oldukları kültür ve geleneğinin de önemli bir katkısı vardır. Türkler kendilerine has mimariye sahip cami ve medreseler geliştirmişlerdir. Nitekim ilk Müslüman Türk devleti olan Karahanlılar tarafından miladi 12. yüzyıl gibi biraz geç sayılacak bir dönemde inşa edilmiş camilerde Arap camilerinden farklı iç

mekânlar tasarlanmıştır ve avlusuz yapısıyla da farklılık arz etmektedir¹. Bu nedenle Türklerin eğitim ve öğretim için de farklı kurumları geliştirmeleri doğal karşılanmalıdır.

Yukarıda ifade ettiğimiz gibi medrese kurumlarının gelişiminin böyle ters bir seyir izlemesinde elbette bu yapıların ortaya çıktığı Nişabur kenti ve yakın bölgenin de özel bir yeri vardır. Öyleyse öncelikle medreselerin zuhur ettiği dönemdeki Nişabur şehri ve yakın çevresine kısaca göz atmakta fayda vardır.

1. Nişabur Şehri ve Çevresi

Nişabur, günümüzde İran'ın kuzey doğusunda, Horasan bölgesinde yer almaktadır. Nişabur şehrinin ismini, kurucusu olan I. Şahpur'dan (New-Şahpur) aldığı söylenir².

Tarih boyunca önemli bir şehir olan ve çoğu zaman da merkez olma özelliği taşımış bu kent, aynı zamanda önemli ticaret yollarının da kavşağında yer almaktaydı. Nişabur, Müslümanlar tarafından fethedilmeden önce ticaret merkezi olma özelliğini kazanmıştı. Bugünkü Tahran'ın yakınlarında yer alan, tarihte önemli bir yeri olan Rey şehrinde gelen ticaret yolu, Nişabur'dan geçerek Merv'e, Buhara'ya ve "Çin Kapısı"na sahip Semerkand'dan Çin'e doğru uzanırdı³. Türkistan'a da giden yolun kavşağında bulunan Nişabur, bu merkezi konumu itibarıyla ticaretin yanında, kültürlerin de bir geçiş noktasını teşkil etmekteydi.

Söz konusu dönemde pamuk imalat merkezlerinin neredeyse tamamı İran'ın doğusunda yer alan ve başta Nişabur olmak üzere Merv ve Doğu Kirman'da bulunmaktaydı⁴. Pamuk üretiminin yanında çok değerli taş olan ve ciddi bir ticari getirisi olan "mavi firuze" (turkuaz) taşı sadece Nişabur'da çıkarılmaktaydı⁵. Bu da şehrin ticari gelişimine önemli bir katkı sağlamaktaydı. Yeraltı ve yerüstü suları bakımından zengin bir kaynağa sahip olan Nişabur, önemli bir tarım ve üretim merkezi konumunu da hiç kaybetmemiştir. Su temini için "karis" denen ve elli kilometre kadar uzun, hafif meyilli yeraltı su yollarından ibaret bir sistem kullanılıyordu. Bu su yollarının muayyen mesafelerde hava menfezleri bulunmaktaydı. Burada özel biçimde yapılmış merdivenlerle suya varmak üzere 70 basamak inmek gerekirdi. Bu yeraltı suları her zaman şehre berrak, temiz ve soğuk içme suyu temin ederdi⁶. Bu suların bir kısmı şehrin dışında yer-

¹ Ayla Ödekan ve Arkadaşları, *Türkiye Tarihi, Osmanlı Devletine Kadar Türkler*, Cem Yay., İstanbul, 2002, c. 1, s. 380.

² E. Honigmann, "Nishapur", *The Encyclopaedia of Islam*, New Edition, E.J. Brill, Leiden, 1995, p. 62.

³ Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti-İslâm'ın Rönesansı*, Çev: Salih Şaban, İnsan Yay., İstanbul, 2000, s. 561.

⁴ Mez, *a.g.e.*, s. 524.

⁵ Mez, *a.g.e.*, s. 499.

⁶ Mez, *a.g.e.*, s. 504.

yüzüne çıkıyor ve buradaki bahçelerin sulamasında kullanılıyordu. Tahiriler döneminde halkın sulama ve müreffeh bir hayat sürmeleri için büyük gayret gösterilmişti, bu nedenle Abdullah b. Tahir (213/828-231/845), meşru sulama şartlarını düzenleyen “*Kanallar Kitabı*” adlı tanınan eserini kaleme almıştı⁷. Bu yönüyle Nişabur çok meşhur bir yerdi. Nişabur’un yeraltı sularının özelliğini dillendiren bir şakacı, şöyle bir espri yapmıştı: “*Kanalları yer üstünde, insanları ise yeraltında olsaydı, Nişabur hakikaten fevkalâde bir şehir olurdu.*”⁸

Bu şekilde adeta bir cazibe merkezi olan Nişabur kenti, Müslümanlar tarafından erken sayılabilecek bir tarihte fethedilmiştir. Hicri 30 yılında Abdullah b. Amir ve Said b. As ayrı ayrı yollardan Horasan ve Taberistan’a doğru harekete geçtiler. Said b. As, Cürcan, Horasan ve Taberistan’ı fethederken, Abdullah b. Amir’in kuvvetleri ise Kabil, Sicistan ve Nişabur’u fethettiler⁹. Bu fetih 31/651 yılında gerçekleşti. Nişabur şehri savaşılmadan antlaşmayla fethedildiği¹⁰ için, genel dokusu bozulmadan ve bütün zenginliğiyle Müslümanların eline geçmiş bulunmaktaydı.

Müslümanların elindeyken de parlak bir dönem geçiren Nişabur şehri, çok geçmeden İslam dünyasının en önemli ilim merkezi haline gelmeyi başarmıştır. Biraz sonra ele alacağımız gibi, medrese gibi önemli ve çaplı eğitim kurumlarının kurulmasına öncülük eden bu şehir, çok geçmeden eğitim ve öğretim kurumları bakımından da merkezi bir konumu yakalamıştır. Bu nedenle Adam Mez, haklı olarak Nişabur kentini “*üniversiteler şehri*” olarak nitelendirmektedir¹¹. Nişabur bu unvanı fazlasıyla hak etmektedir. Nitekim ünlü Hadis âlimi olan ve “*el-Müstağrec alâ Sahihayn*” adlı eserin yazarı ve hicri 344 (955) yılında vefat eden Ebu Abdillah Muhammed b. Yakub b. Yusuf b. Ehrem eş-Şeybanî, doksan dört yıllık ömrünü Nişabur kentinin dışına çıkmadan geçirmişti ve kendisini meşhur kılan ilmi bu şehirde elde edebilmişti¹². Keza İmam Ebu Hamid el-Gazalî de, Nişabur’a bağlı Tus’ta ve sonra Cürcan’da kısa bir süre tahsil gördükten sonra esas öğrenimini Nişabur’da görmüş ve burada elde ettiği bilgilerle Bağdad Nizamiyye Medresesinde, ders vermek için yeterli olan ilmi elde edebilmişti. Nişabur şehri, henüz Nizamiyye Medresesi açılmadan

⁷ Charles K. Wilkinson, *Life in Early Nishapur*, Source: The Metropolitan Museum of Art Bulletin, New Series, Vol. 9, No. 2 (Oct. 1950), p. 69; Richard Nelson Frye, *Orta Çağın Başarıları Buhârâ*, Çev: Hasan Kurt, Ahmed Yesevi Üniversitesi Yardım Vakfı, Bilig Yay., Ankara, Ts., s. 74.

⁸ Mez, *a.g.e.*, s. 471.

⁹ Sabri Hizmetli, *Başlangıcından İlk Dört Halife Devri Sonuna Kadar İslam Tarihi*, Yeni Çizgi Yay., Ankara, 1995, s. 343.

¹⁰ Şemsuddin Ebu Abdillah Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Zehebî (d. 673/1274-öl. 748/1347), *el-İber fî Haberî Men Ğaber*, Tah: Ebu Hacer Muhammed es-Said b. Besyuni, Zağlul, *Daru’l-Kutubi’l-İlmiyye*, Beyrut, Ts., c. 1, s. 23.

¹¹ Mez, *a.g.e.*, s. 229.

¹² Zehebî, *İber*, c. 2, s. 68.

önce bu tarz âlimleri yetiştirecek kadar ilmi birikimi ve ilmi kurumları bünyesinde bulunduracak derecede büyük bir gelişme göstermişti.

Miladi 10. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Nişabur şehrinde ikâmet edenlerin sayısı 125.000'ni bulmuştu. Bu haliyle Nişabur dünyanın en büyük şehirlerinden biriydi. 11. yüzyıla gelindiğinde ise Nişabur ve Bağdat'taki üniversite kütüphaneleri, dünyanın en zengin kütüphanelerini teşkil ediyordu¹³.

Elbette ki Nişabur'un birçok kez bazı yönetimlerce merkez tayin edilmesinin de bu gelişmelerde payı vardır. Tahirilerden Abdullah b. Tahir, Abbasi Halifesi Me'mun tarafından Horasan Valiliğine atandığında, hicri 215 yılı Receb ayında (Ağustos-Eylül 830) Nişabur'a geçmiş ve burayı kendisine başkent yapmıştır¹⁴. Safarî Emiri Yakub'un 259/873 yılında Nişabur'u ele geçirmesiyle Tahirilerin buradaki hanedanlığına son vermiştir¹⁵. Daha sonra Samaniler ve bilahare Gaznelilerin hâkimiyetine geçen Nişabur, nihayet Mayıs 429/1038'de Selçuk Beyin torunu Tuğrul Bey adına hutbe okunmasıyla Selçuklu Devleti'nin temelleri atılıyordu¹⁶.

Nişabur şehri ile birlikte, yakın bölgede bulunan Buhara ve Merv şehirleri de önemli ilim ve kültür merkezleriydi. İlim ve kültür merkezleri olmaları bakımından bu üç şehir büyük bir öneme haizdi. İlk medresenin bu şehirde ortaya çıkması, Buhara'nın ilim merkezi olma özelliğinin bir sonucu olmalıdır. Buhara, eski çağlardan itibaren her bölgeden din âlimlerinin bulunduğu yer olmuştur. Zaten Buhara ismi, Mecusi lisanında "öğrenim merkezi" anlamına gelen "buhar"dan türemiştir¹⁷.

Buhara şehri, ilim yönüyle en parlak dönemini Samaniler zamanında (260/874 tarihinden 389/999 tarihine kadar) yaşamıştır. Bu dönemde Buhara özellikle başta edebiyatçılar olmak üzere diğer ilim dallarındaki alimler için bir cazibe merkezi olmuştur. Bu nedenle Buhara, "doğudaki İslam'ın kubbesi" lakabıyla anılmıştır¹⁸. Karahanlıların 389/999 tarihinde şehri ele geçirmeleriyle, önemini kaybeden Buhara, 4 Zilhicce 616 (10 Şubat 1220) tarihinde Moğolların istilasından sonra yakılıp yıkılmış ve eski görkemine bir daha ulaşamamıştır¹⁹.

Bir diğer önemli merkez olan Merv şehri, Abbasi Hilafeti döneminde Valilik yapmış olan Ebu Müslim-i Horasanî ile Ebu Davud ez-Zühli zamanında ilmi ve kültürel canlılık yaşamışsa da esas gelişmeyi Me'

¹³ *Enzyklopadie des Islam*, Nishapur: www.eslam.d/begriffe/n/nischapur.html

¹⁴ *Tarihten Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Red. Hakkı Dursun Yıldız, Çağ Yay., İstanbul, 1986, c. 5, s. 407.

¹⁵ *Tarihten Günümüze Büyük İslam Tarihi*, c. 5, s. 426.

¹⁶ C.E. Bosworth, *İslam Devletleri Tarihi*, Çev: E. Merçil, M. İspirli, Oğuz Yay., İstanbul, 1980, s. 147; *Tarihten Günümüze Büyük İslam Tarihi*, c. 6, s. 41.

¹⁷ Frye, *a.g.e.*, s. 48.

¹⁸ Frye, *a.g.e.*, s. 79.

¹⁹ Ramazan Şeşen, "Buhara" Maddesi, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, TDV Yay., İstanbul, 1992, c. 6, s. 363-365.

mun'un (192/808-202/817) burayı başkent seçmesiyle görmüştür. Me'mun'un Bağdat'a dönmesiyle Tahirilere verilen kent, daha sonra Samanilerin eline geçmiş ve Samanilerin, başkenti Buhara'ya taşınmasıyla önemini yitirmiştir. Merv şehri, 513/1119 yılında Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun başkenti olmadan önce, Gaznelilerin Nişabur'u başkent olarak kullanmalarından dolayı sürekli Nişabur'un gölgesinde kalmıştır²⁰. Selçukluların başkenti olması hasebiyle, bu şehirde yeniden ilmi hayatta canlanma görülmüşse de burası asla Nişabur'la yarışacak düzeye ulaşmamıştır.

Öteden beri ilim ve kültürde Merv ve Buhara ile yarışan Nişabur, hicri dördüncü asrın sonlarına doğru eski görkeminden çokça uzaklaşmıştır. Bunun önemli bir sebebi, ilim merkezlerinin başta Şam ve Bağdat olmak üzere dönemin başkentlerine doğru kaymış olmasıdır. Bunun yanında Hemedanî, bu dönemde Nişabur'un ıssızlaşmasını ve Kuhistan'ın başına gelen felaketi, Şii doktrininin yayılmasına atfeder. Nitekim bu zamanda Ebu Bekir (r.a.)'in mensup olduğu kabile olan Teym ile Hz. Ömer (r.a.)'in mensup olduğu Adiyi kabilelerini lanetleyen şiirleri okuyan gençlere şehrin pazarlarında rastlamak âdettendi²¹.

Yakut Hamevi (öl. 626/1229), Nişabur'u ziyaret ettiğinde, büyük ve gelişmiş bir şehir, faziletli insanların yetiştiği bir kaynak, âlimlerin yeşerdiği bir menba olduğunu ve gezdiği şehirlerin arasında bunun gibi bir beldeyi asla görmediğini itiraf etmektedir²². Bu denli güzel, göz alıcı, ilim ve kültür merkezi olan Nişabur, 15 Sefer 618 (10 Nisan 1221) tarihinde bütün bölgeyi viraneye çeviren Moğolların istilasına uğramış ve tahrip edilmiştir. Zaman zaman uğradığı istila ve yağmalarla birlikte değişik zamanlarda meydana gelen depremlerle de zarara uğramıştır. Bu depremlerin en büyüğü 540/1145 yılında olanıdır ve bu depremden sonra pek çok kişi şehri terk etmek zorunda kalmıştır²³. Nişabur, İlhanlılar döneminde toparlanmaya başladıysa da eski parlak devirlerine bir daha dönememiştir²⁴. Nişabur, her ne kadar eski görkemini devam ettiremezse de her zaman göz alıcı bir şehir olagelmiştir.

2. Medreselerin Kuruluşu

İslam dünyasında öteden beri eğitim ve öğretimin hizmetinde olan evler, edebiyat salonları, ulema evleri, kütüphaneler ve Daru'l-İlimler ile bu

²⁰ Osman Gazi Özgüdenli, "Merv" Maddesi, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, TDV Yay., Ankara, 2004, c. 29, s. 221-222.

²¹ Mez, *a.g.e.*, s. 81.

²² Şihabuddin Ebu Abdillah Yakut b. Abdillah el-Hamevi (öl. 626/1229), *Mu'cemu'l-Buldan*, Tah: Ferid Abdulaziz el-Cündî, *Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye*, Beyrut, Ts., c. 5, s. 382.

²³ Charles Melville, *Earthquakes in The History of Nishapur*, Iran Journal of the British Institute of Persian Studies, 1980, Volume: XVIII, p. 103 and f.

²⁴ Osman Gazi Özgüdenli, "Nişabur" Maddesi, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, TDV Yay., İstanbul, 2007, c. 33, s. 150.

alandaki merkezi bir fonksiyona sahip Mescitlerin yanında bir müddet sonra “Medrese” denilen eğitim ve öğretim kurumlarının ortaya çıktığına şahit olmaktadır. Burada öncelikle medreselerin nasıl ortaya çıktığını ve daha sonra bunları hazırlayan sebepleri gözden geçirmeye çalışacağız.

a- Medreselerin Menşei

Medreselerin kuruluşundan söz edilirken, öncelikle onların ortaya çıkış sebepleri ve menşeleri, Medreselerin esin kaynağının ne olduğu konusu birçok bilim adamı tarafından tartışma konusu yapılmış ve çeşitli iddialar ileri sürülmüştür. Bu iddiaları şöyle sıralayabiliriz:

1- Ribera, Yakındoğu'daki Hıristiyan okullarının medreseler için model olmasının mümkün olduğunu ileri sürer²⁵.

Bu iddia, bir iddia olmaktan öteye hiçbir anlam ifade etmez. Zira bunun doğruluğunu ortaya koyabilecek hiçbir delil bulunmamaktadır.

2- Barthold, Nişabur dolaylarındaki medreselerin ortaya çıkışının Budist bir etkiyle olmasının mümkün olduğunu iddia eder²⁶.

Bu iddia da yukarıdaki iddia gibi, hiçbir ilmi temele dayanmamaktadır. Budistlerin böyle bir kuruluşa nasıl öncülük edebileceğine dair tek bir emare ortaya konulmamaktadır. Birçok Batılı araştırmacının, İslam'daki bazı düşünce ve kurumların menşelerini daima dışarıda arama gibi bir yaklaşımı ve saplantıları olagelmıştır. Bu iddialar da, söz konusu yaklaşımlardan sadece birkaçıdır.

3- Aydın Sayılı, Medreselerin kaynağı konusunda şu görüşlere yer verir:

*“Julian Ribera Tanago tarafından yapılan araştırmaların neticesi göstermiştir ki, 11. yüzyılın başlarında Horasan Sünni medreseleri, Karmatilerin propagandalarına karşı koymak ve kendi gelişen güçlerini sınamak üzere ortaya çıkmışlardır. Bu Sünni medreseler, Karmatilerin manastır okullarından ilham almışlardır ve muhtemelen bir dereceye kadar onları taklit etmişlerdir.”*²⁷

Karmatilerin sahip olduğu okulların medreseler için bir örnek teşkil ettiği tezi de ilmi temelden yoksundur. Kaldı ki, Karmatilerin ortaya çıktığı bölge, İslam'ın ilk yayıldığı merkezi şehirler olan Medine ve Mekke'ye bu bölgeye nazaran daha yakındır. Şayet böyle bir etkiden söz edebilsaydik, Karmatilerin ilk kez etkili oldukları bölgeye yakın şehirlerde bu kurumların ortaya çıkması gerekirdi.

Benzer bir iddiayı Hamilton A.R. Gibb de dillendirmektedir. Gibb şunları söyler: “Beşinci yüzyılın başlarında, Şafîiler Fatimi misyoner kurulla-

²⁵ Aydın Sayılı, “Higher Education in The Medieval Islam The Madrasa”, Ankara Üniversitesi Yıllığı 1947-48, Ankara Üniversitesi Yay., 1948, c. 2, s. 56.

²⁶ Sayılı, “a.g.m.”, s. 56.

²⁷ Sayılı, “a.g.m.”, s. 57.

rını taklit ederek (medrese olarak bilinen) Sünni okulları organize ediyorlardı.”²⁸ Bu görüşünde yukarıdaki iddia gibi hiçbir mesnedi bulunmamaktadır.

4- Tibawi, Daru’l-İlim ve Daru’l-Hikme gibi kuruluşların medreselerin ortaya çıkmasına örneklik teşkil ettiği ve zamanla benzeştiklerini ileri sürmektedir²⁹. Bu görüş Youssef Eche tarafından da savunulur. Eche, bu görüşünü eski hocası M. Gaudefroy-Demombynes’in “medresenin, dârulilmin dönüşüm geçirmiş hali olduğu” şeklindeki ifadesine dayanır³⁰.

Bilindiği gibi Daru’l-İlim ve Daru’l-Hikme birer kütüphane olarak kurulmuşlardır ve zamanla oralarda bazı bilimsel çalışmalar yapılmışsa da, hiçbir yönüyle medreselere benzememektedir. Çünkü bu kurumlar, daha çok kütüphane hizmeti vermekle beraber, zaman zaman ilim öğretimin yapıldığı mekânlar olsalar bile belirli hocaların muayyen zamanlarda ders yapmaları söz konusu olmadığı gibi burada öğrencilerin barındığına dair hiçbir delile de rastlamadık. Ancak kütüphanelerden istifade etmek için dışarıdan gelen kimseler için birkaç günlüğüne yatacak yer temin edilebilirdi. Bazı kütüphanelerde bu şekilde gelen misafirler için kurucu kişi tarafından burs ayarlanırdı³¹. Dolayısıyla bu iddianın doğru olduğunu kabul etmek mümkün görünmemektedir. Kaldı ki, Daru’l-İlim ve Daru’l-Hikme’lerden önce de camilerde kütüphanelerin mevcut olduğunu unutmamak gerekir.

Bu iddiaların dışında medreselerin ortaya çıkışını gerçekçi bir yaklaşıma ele alan araştırmacılar da mevcuttur. Bunlardan biri olan George Makdisi, medreselerin İslam eğitim ve öğretiminin tabii seyri içerisinde ortaya çıktığını ortaya koymaktadır. Makdisi, medresenin “aslında daha önceki iki kurumun tabii gelişimi sonucunda ortaya çıktığını” söyler. O’na göre, önceki iki kurum, hukuk öğretimini üstlenen mescit ile onun hemen yanı başında yer alan ve derslere devam eden fıkıh öğrencileri için yurt hizmeti veren handır. O’na göre bu gelişim, önceleri mescit, sonra mescit-han ve nihayet medrese olmak üzere üç aşamada gerçekleşmiştir³².

Aslında bu yaklaşım çok daha gerçekçi ve medreselerin neden ilk olarak Nişabur bölgesinde ortaya çıktığını da izah edecek yapıdadır. Zira İslam dünyasının hemen her yerinde öğretimin mescitlerde yapılmış olmasına karşılık, şehirlerde hanların mevcudiyeti sadece bu bölgeye has bir

²⁸ Hamilton A.R. Gibb, *İslam Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*, Çev: Kadir Durak ve Arkadaşları, Endülüs Yay., İstanbul, 1991, s. 36.

²⁹ A.L. Tibawi, “Origin And Character of al-Madrasah”, *Bulletin of The School of Oriental And African Studies*, University of London, 1962, Vol. XXV, Part 2, p. 227.

³⁰ George Makdisi, *Orta Çağ’da Yüksek Öğretim-İslam Dünyası ve Hristiyan Batı*, Çev: Ali Hakan Çavuşoğlu, Hasan Tuncay Başoğlu, Gelenek Yay., İstanbul, 2004, s. 430.

³¹ George Makdisi, *a.g.e.*, s. 433.

³² George Makdisi, *Orta Çağ’da Yüksek Öğretim*, s. 71.

durum olduğu anlaşılmaktadır. Mesela Nişabur'da "Şebistan" denilen bir konaklama evi ve Şiraz'da da bir başkası vardı. Bu geleneğin bir gereği olarak Nasıruddevle Ebu'n-Necm Bedr b. Hasanaveyh b. Hüseyin el-Kürdi, 369/979 yılında babası vefat edince idaresi altındaki Hemedan ve çevresindeki vilayetlere üç bine yakın mescit ve han yaptırmıştır³³. Buna karşılık Mısır'da Eyyubiler zamanında (Haçlı seferlerinin son devresi) han veya misafir hane şeklinde bir yapının mevcudiyetine dair elimizde bir kanıt bulunmamaktadır³⁴.

Dolayısıyla, daha önceden han geleneğine sahip Nişabur ve çevresi, ders öğretimin yapıldığı mescitlerle öteden beri buralarda mevcut olan han kurumunu birleştirerek İslam dünyasında ilk medreselerin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Aslında Hz. Peygamber zamanında mescitte yatılı kalan öğrencilerin bulunduğu ve Suffa³⁵ diye isimlendirilen kurum da, bu gelişmeye gerçek bir ilham kaynağı olmuş olabilir. Zira Müslümanların her zaman gözlerini Hz. Peygamber dönemine çevirdikleri ve O'nun uygulamalarını kendilerine örnek almakta çok istekli davrandıkları bilinmektedir.

b- Medreseleri Ortaya Çıkmasına Etki Eden Sebepler

Müslümanlar, bizzat Hz. Peygamber tarafından mescitlerde başlatılan öğretim geleneğini aynı şekilde devam ettirdiler. Zamanla mescitlerde verilen derslerin çeşitlilik kazanması ve katılımların artması, öğretim açısından bazı sıkıntılarının ortaya çıkmasına sebep oluyordu.

Camilerdeki ders halkalarını çokluğu ve derse katılımın yoğunluğu ile ilgili birçok rivayete rastlamak mümkündür. Henüz İslam'ın ilk dönemlerinde (h.17/m.638 yılında), yani Hz. Ömer'in hilafeti döneminde Küfe şehrinin merkez camiinde fıkıh öğretimi yapan yüz ders halkasının mevcut olduğu bildirilmektedir³⁶. Bağdat'ta Mansur Camiinde Ahmed b. Muhammed Ebu'l-Abbas el-Mevsilî ile meşhur Şafîi fakih Ebu Hamid el-İsferâyini'nin (öl. 406/1015) ders halkaları yan yana idi³⁷.

Asım b. Ali el-Vasitî (öl. 221/836), Bağdat'ın Rufase Camiinde bir ders meclisi vardı. Ders meclisine yüz bin kişiden fazla katılımın gerçekleştiği zamanlar oluyordu. Kendisine Harun ed-Dik ve Harun Mekhele

³³ Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed İbnu'l-Cevzî (öl. 597/1200), *el-Muntazam fî Tarihi'l-Muluk ve'l-Umem*, Tah: Muhammed Abdulkadir Ata, Mustafa Abdulkadir Ata, 1. Tab., *Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye*, Beyrut, 1992, c. 10, s. 105; Ebu'l-Fida Hafız İbni Kesir (öl. 774/1372), *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, Tah: Ahmed Ebu Hâkim, Ali Necib Atvî, Fuat Seyyid, Mihri Nasiruddin, Ali Abdussatır, *Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye*, 3. Tab, Beyrut, 1987, c. 11, s. 379. (İbni Kesir, han sayısının iki bin küsur olduğunu söyler); Makdisi, *Orta Çağ'da Yüksek Öğretim*, s. 74.

³⁴ Mez, *a.g.e.*, s. 558.

³⁵ Geniş bilgi için bkz. Şakir Gözütok, *İlk Dönem İslam Eğitim Tarihi*, Fecr Yay., Ankara, 2002, s. 137 vd.

³⁶ İbnu'l-Cevzî, *Muntazam*, c. 4, s. 221.

³⁷ Celaluddin Abdurrahman b. Ebi Bekr es-Suyutî (öl. 911/1505), *Buğyetu'l-Vuhat fî Tabakati'l-Luğaviyye ve'n-Nuhat*, Tah: Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, *Mektebetu'l-Asriyye*, Beyrut, Ts., c. 1, s. 389.

yardımcı (müstemli) oluyorlardı. Bazen bir sözü on dört kez tekrar ettikleri halde kalabalıktan işitemeyenler bulunuyordu³⁸. Keza Abdullah b. Mübarek Mescidinde ders veren Ahmed b. Muhammed Ebu Hamid el-İsferâyini'nin (öl. 406/1015) Şafii fikhını öğreten dersine yedi yüz bin fakihin katıldığı ve bu yüzden insanların “şayet İmam Şafî, Ebu Hamid'i görseydi çok seviniirdi” dedikleri nakledilmektedir³⁹.

Bu tarz ders halkalarının sayısı ve katılımcıların çokluğu ile birlikte verilen derslerin sayıca artmasıyla ve değişen öğretim usulü, yeni öğretim kurumlarını da vücuda getirdi. Bunun bir sonucu olarak öğretimin daha sağlıklı verilebilmesi için medreseler ihdas edildi. Medreselerin ortaya çıkmasının temelinde, öğretimin bir gereği olarak münazaranın da derslerde uygulanmaya başlamasıyla birlikte, bu dersin tabiatı gereği tartışma ve gürültünün artması ve camilerin bu ortama uygun olmaması yatmaktadır⁴⁰. Camilerde öğretilen kelim ilmi, cedel ve münazaradan dolayı seslerin yükselmesi ve ibadet edenleri rahatsız etmesi sebebiyle Kahire'deki Ezher Camii sadece tedrisata tahsis edilmiş ve Cuma namazlarının dışında burada başka namaz kılınmamıştır⁴¹. Fakat bu uygulama da bu konuya köklü bir çözüm teşkil etmemiştir.

Bu görüşlerle birlikte medreselerin ortaya çıkışını, mezhebi anlayışın öğretim ihtiyacına bağlayanlar da vardır. Çünkü camilerin bir tek mezhebin öğretilerine tahsisinin mümkün olmaması, yalnızca mezhebi düşüncenin öğretildiği yeni bir kurumun ihdasını gerekli kılmış ve bu nedenle medreseler geliştirilmişlerdir⁴². Bu medreselerde sistematik dersler vermek mümkündü ve Sünni fıkıh ilminde yoğunlaşmakla birlikte, yalnızca fıkıhla da sınırlı değildi. Medreseler başlangıçta bir mezhebi diğerlerine karşı güçlendirmek amacıyla da kuruldu⁴³. Mezheplerin ilk ortaya çıktığı dönemden itibaren kendi aralarında bir rekabet ve çekişme içerisine girmişlerdir. Bu yüzden zaman zaman arzu edilmeyen olayların çıktığına da şahit olmaktayız. Nizamuddin Mes'ud b. Ali'nin (öl. 596/1200), Havarizm'de Şafii fikhını öğreten büyük bir medresesi vardı. Merv'de de Şafiiler için büyük bir Camii yaptırdığında, Hanbeliler bunu çekemeyip yaktılar. Bunun üzerine Sultan Havarizm Şah, camiye yakanları cezalandırmıştır⁴⁴.

³⁸ Hafız Ebubekir Ahmed b. Ali el-Hatib el-Bağdadi (öl. 463/1071), *Tarihu Bağdat ve Medinetu's-Selam, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye*, Beyrut, Ts., c. 12, s. 247, 248.

³⁹ İbnu'l-Cevzî, *Muntazam*, c. 15, s. 113.

⁴⁰ Mez, *a.g.e.*, s. 215.

⁴¹ Ahmed Çelebi, *İslam'da Eğitim Öğretim Tarihi*, Çev: Ali Yardım, Damla Yay., İstanbul, 1983, s. 108.

⁴² Tahir Ma'murî, *Cami'u'z-Zeytune ve Medarisu'l-İlm fi'l-Ahdeyn: el-Hafsi ve Türkî, Daru'l-Arabiyyeti'l-Kitab*, Tunus, 1980, s. 79.

⁴³ Marshall G.S. Hodgson, *The Ventur of Islam, Conscience and History in a World Civilization*, The University of Chicago Press, Chicago, 1977, Vol. 2, p. 47.

⁴⁴ İbni Kesir, *Bidaye*, c. 13, s. 25.

Medreseler üzerine tetkiklerde bulunmuş bir kişi olan Van Berchem, “*Gariþ olan husus şudur ki (ilk medrese) II. yüzyıldan (miladi VIII. yy.) beri, eş-Şafî’nin ortaya çıkışıyla bağlantılı olarak Sünni tetkiklerin çok parlak başarıya sahip vatanı olarak parlıdayan Doğu İran’ın Şii nüfusu içinde doğmuş görünmektedir.*”⁴⁵ Berchem, Şiiilerin içinde Sünni medreselerin çıkışına işaret ederek mezhebi çekişmenin etkisine dikkat çekmek istemektedir.

Bütün bu çekişmeler bir yana, Mecidüddin İbni Daye adlı İslam âlimi, medreselerin kuruluş amacının yüksek bir gayeye matuf olduğuna işaret etmek üzere: “*Biz medreseleri, bu memlekette bidatleri defetmek, dini izhar etmek ve ilmi yaymaktan başka bir gaye ile kurmadık*” demektedir⁴⁶.

3- İslam Dünyasında İlk Medreseler: Nişabur Medreseleri

İslam Dünyası’nda ilk medresenin Bağdat’ta kurulan Nizamiyye Medresesi olduğunu birçok âlim ileri sürmüştür. İbn Hallikan (öl. 681/1282)⁴⁷ ve İbn Adim⁴⁸, Selçuklu veziri Nizamü’l-Mülk⁴⁹ (öl. 485/1092)’ün ilk medreseyi kuran kişi olduğunu ileri sürmektedirler. Bu görüşe Zehebî, “*İslam Tarihi*” adlı eserinde itiraz eder ve henüz Nizamü’l-Mülk doğmadan Nişabur’da Beyhakiyye Medresesinin bulunduğunu söyler. Yine o dönemde Saidiyye Medresesinin Sultan Mahmud’un kardeşi Emir Nasr b. Sebüktekin tarafından aynı şehirde kurulduğunu, keza yine Nişabur’da Ebu Sa’d İsmail b. Ali b. Müsennâ el-İstirâbâzî tarafından üçüncü bir medrese ile Üstat Ebu İshak için de dördüncü bir medresenin kurulmuş olduğunu ifade eder. Bu görüş, Subkî (öl. 771/1370)⁵⁰, İmam Suyutî⁵¹ ve Makrizî (öl. 845/1441)⁵² tarafından aynen paylaşılır.

Subkî, Nizamü’l-Mülk’ün ilk kez öğrenci ve öğretmenlere (bütçe) tahsisi yapan kişi olduğunu ve O’ndan önce böyle bir uygulamayı yapan kimseyi bilmediğini söyler⁵³. Yani Subkî, devlete bağlı ilk resmi medrese-

⁴⁵ George Makdisi, *Ortaçağ’da Yüksek Öğretim*, s. 420.

⁴⁶ Ebu Şame el-Makdisi, *er-Ravdateyn fî Tarihi Devleteyn: en-Nuriyye ve’s-Selahiyye*, www.al-mostafa.com, (30.12.2009-23.26), s. 21.

⁴⁷ Ebu’l-Abbas Şemsuddin Ahmed b. Muhammed b. Ebibekir b. Hallikan (öl. 681), *Vefayatu’l-A’yan ve Enbau Ebnai’z-Zaman*, Tah: İhsan Abbas, *Daru Sadr*, 4. Tab, Beyrut, 2005, c. 2, s. 129.

⁴⁸ İbnu’l-Adim Sahib Kemaluddin b. Ahmed b. Ebi Cerade, *Buğyetu’t-Taleb fî Tarihi Haleb*, Tah: Süheyl Zekâr, *Daru’l-Fîkr*, Beyrut, Ts., c. 5, s. 2498.

⁴⁹ Necdet Öztürk, “Nizamülmülk (1018-1092)”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, Sayı: 34, Ekim 1989, s. 55-56.

⁵⁰ Tacuddin Ebu Nasr Abdulvahhab b. Ali b. Abdilkafi es-Subkî (öl. 771/1370), *Tabakatu’s-Şafüyyeti’l-Kübrâ*, Tah: Mahmud Muhammed et-Tanahî, Abdulfettah Muhammed el-Hulvî, *Daru İhyai’l-Kutubi’l-Arabî*, Kahire, Ts., c. 4, s. 314.

⁵¹ Celaluddin Abdurrahman b. Ebi Bekr es-Suyutî (öl. 911/1505), *Hüsnu’l-Muhadara fî Tarihi Mısır ve Kahire*, Tah: Muhammed Ebu’l-Fadl İbrahim, *Daru İhyai’l-Kutubi’l-Arabî*, 1. Tab, Kahire, 1967, c. 2, s. 255.

⁵² Takiyuddin Ebu’l-Abbas Ahmed b. Ali b. Abdilkadir el-Makrizî (öl. 845/1441), *el-Mevaizu ve’l-İtibar bi Zikri’l-Hitat ve’l-Asar*, Tah: Halil el-Mansur, *Daru’l-Kutubi’l-İlmîyye*, 1. Tab, Beyrut, 1998, c. 4, s. 199.

⁵³ Subkî, *Tabakat*, c. 4, s. 314.

nin Nizamü'l-Mülk tarafından açıldığını ifade etmektedir. Oysa ilk resmi medresenin, Karahanlıların ilk sultanlarından olan Arslan Gazi Tafcan Han (öl. 426/1035) tarafından çok daha önceleri kurulduğu da iddia edilmektedir⁵⁴.

Yukarıdaki bazı âlimlerin bildirdiği gibi İslam dünyasında ilk medreseler, Nişabur'da ortaya çıkmıştır. Yalnız şu da bilinmelidir ki, söz konusu âlimlerin bildirdiği medreselerden önce kurulmuş başka medreseler de mevcuttu. Aşağıda Nişabur'da kurulan medreseleri ele alırken bu medreselerden de söz edeceğiz.

a- Bağdat Nizamiye Medresesinde Önce Kurulan Medreseler

Tarih kitaplarında gelen bilgilere göre, Bağdat'taki meşhur Nizamiye Medresesinden yaklaşık yüz altmış beş yıl önce Horasan ve Maverannehir bölgesinde medreselerin varlığından haberdar oluyoruz. Bildirildiğine göre İsmail b. Ahmed b. Esed b. Saman (öl. 295/907), vakıflarla desteklediği bir medresesi ve bir de kütüphanesi vardı. İlim öğrencileri burada çeşitli araştırmalar yapmak üzere gelirlerdi⁵⁵. Bu bilgilere göre, İsmail b. Ahmed b. Esed b. Saman'ın medresesi, İslam âleminde kurulan ilk medrese durumundadır. Buhara üzerine müstakil eser yazmış olmasına rağmen Richard Nelson Frye, "*Samani döneminde bir medrese sistemi olduğuna dair belge mevcut değildir*" derken⁵⁶ bu medrese ve aşağıda zikredeceğimiz medreselerin varlığından habersiz görünmektedir.

Bir müddet sonra Buhara'da bir başka medresenin varlığından haberdar oluyoruz. Emir Sa'îd Nasr b. Ahmed b. İsmail'in yönetici olduğu dönemde 325/936 yılında Buhara'da çıkan yangında "*Bekâr*" mahallesinde bulunan "*Fareck*" Medresesinin de yandığını öğrenmekteyiz⁵⁷. Söz konusu yangın tarihinden önce bu medresenin mevcut bulunduğu, bu medresenin de erken sayılabilecek bir zamanda kurulduğu anlaşılmaktadır.

Şunu bilmek gerekir ki, Ebu'l-Fadl el-Beyhakî (d. 385/995- öl. 470/1077), Bağdat Nizamiye Medresesinin kuruluşundan yaklaşık yarım asır önce, Nişabur'a 414/1024 yılında geldiğinde, vakıflarıyla birlikte yirmi küsur medresenin mevcut olduğunu haber vermektedir⁵⁸. Gerçekten de biz de aşağıda görüleceği gibi, söz konusu tarihe gelinceye kadar yirmi küsur medresenin Nişabur'da mevcut olduğunu tespit etmiş bulunuyoruz. Bu da Nişabur'da medreselerin çok erken bir dönemde ortaya çıktığını ve Bağdat'taki Nizamiye Medresesinin kuruluşundan yarım asır

⁵⁴ Sayılı, *Higher Education*, s. 55.

⁵⁵ Naci Ma'ruf, *Medarisu Kable'n-Nizamiyye, Matbaatu'l-Cami'u'l-İlmi'l-Irakî*, Irak, 1973, s. 8.

⁵⁶ Frye, *a.g.e.*, s. 98.

⁵⁷ Ebu Bekir Muhammed b. Cafer en-Nerşehî (d. 286/899-öl. 348/959), *Tarihu Buhara*, Terc. ve Tah: Emin Abdulmecid Bedevî, Nasrullah Mübeşşir et-Terazî, *Daru'l-Me'arif*, 3. Tab, Kahire, Ts., s. 133; Naci Ma'ruf, *Medarisu Kable'n-Nizamiyye*, s. 8.

⁵⁸ Ebu'l-Fadl el-Beyhakî (öl. 470/1077), *Tarihu'l-Beyhakî*, Terc. ve Tah: Yahya el-Haşâb; Sadık Neşat, *Mektebetu'l-Encelu'l-Misriyye*, Kahire, Ts., s. 227.

önce bu şehirde kurumsallaşmanın neredeyse tamamlandığını göstermektedir. Aslında Türklerin hâkim olduğu bu bölgeler, kurumlaşma açısından çok mümbit bir yer olagelmiştir. Yaklaşık bir asır sonra Hüseyin b. Ahmed b. Hüseyin b. Said b. Ali b. Bundar Ebu'l-Fadl el-Hemedânî'ye (öl. 591/1195) bağlı, memleketi olan Hemedân'da on iki medrese vardı ve bu medreselerde toplam iki yüz bin öğrenci öğrenim görmekteydi⁵⁹. Bu rakamlar abartılı görünmemelidir, zira konu ile ilgili kaynaklara göz atarlar, bazen yalnızca bir müderrisin dersine binlerce öğrencinin devam ettiğine şahit olacaklardır. Buna delil sayılacak birkaç örneği yukarıda zikretmiştik.

Burada kurulan medreselerin genellikle dört mezhepten birinin mezhebi fikhını öğretmek için kurulduğunu görmekteyiz. Nişabur ve çevresindeki bölgede kurulan medreseler özellikle çoğunluğunu Şafîi ve Hanefî mezhebi için kurulmuştu. Bir müddet sonra Nişabur'da (470/1077 yıllarında mevcut) Şehhamî Medresesi gibi iki mezhebin (Şafîi ve Hanefî) fikhını öğreten bazı medreselere de rastlamak mümkündür⁶⁰.

Nişabur şehrinde tespit ettiğimiz medreseleri (tespit edebildiğimiz) tarih sırasına göre şöyle sıralayabiliriz:

1- Kercî Medresesi-Nişabur: Hâkim Nisaburî, 332/943 tarihinden 336/947 yılına kadar mülaki olduğu Muhammed b. Ali Ebu'l-Abbas el-Kerhî (veya el-Kercî)'nin (öl. 343/954) Nişabur'da sabahın erken saatlerinde evinden çıkıp "*Dehhakîn*" sokağında bulunan medresesine geldiğini haber verir⁶¹. O halde bu medresenin, 332/943 yılından önce var olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Bu medresenin kurulduğu dönemlerde Buhara'da Melik Şemsuddin Nasr b. İbrahim b. Tuğmaç Han, "*Eskeçket*" beldesinin büyüğü idi. Burada Cuma namazlarının kılınması için bir cami yaptırmış, fakat bir tek Cuma namazının dışında burada namaz kılınmamıştır. İsmi Tuğrul Bey, lakabı Gülertekin olan Kader Han Cebrail b. Ömer b. Tuğrul Han, Buhara'ya vali olarak atandığında, sonradan harabe haline gelen bu caminin ahşap malzemelerini varisi olan Han Solar'dan satın alıp Buhara'ya taşımıştır. Bu malzemeyle Bakkallar Sokağında (Çobe Bakkalan) daha sonra Gülertekin Medresesi diye anılacak olan medreseyi inşa etmiştir. Buraya sayılamayacak kadar mal vakfetmiştir⁶². Naci Ma'ruf, bu medresenin 348/959 tarihinden önce mevcut olduğunu söyler⁶³. Doğrusu, yukarıda da ifade ettiğimiz gibi bu medrese çok daha erken tarihlerde mevcuttur.

⁵⁹ Suyutî, *Hüsnü'l-Muhadara*, c. 1, s. 464.

⁶⁰ İbni Hallikan, *Vefayat*, c. 5, s. 288.

⁶¹ Hafız Ebu Abdillâh Muhammed b. Abdillâh el-Hâkim en-Neysaburî (d. 321/933- öl. 405/1014), *Tarihu Neysabur Tabakatu Şuyuh ve'l-Hâkim*, Tah: Mazin b. Abdirrahman el-Beyrutî, *Daru'l-Beşairi'l-İslamiyye*, 1. Tab, Beyrut, h. 1428, s. 441.

⁶² Nerşehî, *Tarihu Buhara*, s. 29-30.

⁶³ Naci Ma'ruf, *Medarisu Kable'n-Nizamiyye*, s. 8.

2- Ebu Velid Medresesi-Nişabur: Hassan b. Muhammed b. Ahmed Ebu'l-Velid en-Neysaburî (d. 270/813-öl. 349/960), Horasan bölgesinin önde gelen Hadis âlimlerindendi. Nişabur'da kendisine ait bir medresesi vardı⁶⁴. Hüseyin b. Yahya b. Zekeriya Ebu Ali el-İsfinkânî (öl. 374/984), Nişabur'a 341/952 yılında geldiğinde bu medresede öğrenim görmüştür⁶⁵. O halde söz konusu medrese, 341/952 yılından önce burada kurulmuş bulunuyordu.

3- Ebu Ali Medresesi-Nişabur: Ebu Ali Hasan b. Ali el-Hafizu'l-Kebir, Nişabur şehrinde 349/960 yılında kendisine has bir medreseye sahipti⁶⁶. Keza yakın dönemlerde İmam Ebu Hatim Muhammed b. Hibban el-Bustî (öl. 354/1061), memleketi olan Bust'taki⁶⁷ evini Hadis ve Fıkıh ehli ile fakirler için medreseye çevirmiş ve kitaplarını buraya vakfederek ilgililerin istifadesine sunmuştur⁶⁸. Hâkim en-Neysaburî, "*Muhammed b. Ahmed b. Ali b. Şaheveyh (öl. 361/972), Nişabur'da bir müddet ikâmet ettikten sonra Buhara'ya geçti. Ebu Hafıs Medresesinde ders verirdi*"⁶⁹ demektedir. Bu medresenin Ebu Ali medresesinden bir müddet sonra kurulduğu sanılmaktadır. Yine aynı tarihlerde Tahran ileri gelenleri, 362/973 yılında İmam Hatimî Medresesini inşa ettiler. Burada Şafî mezhebine göre öğretim uygulanıyordu⁷⁰.

4- Merest Bençdiye Medresesi-Bençdiye: Bençdiye'nin Merest köyünde kurulmuş bir medresedir. Subkî, Muhammed b. Ali İbni İsmail el-Kaffal eş-Şaşı'den (öl. 365/975) söz ederken bu medreseyi zikreder⁷¹. Bir müddet sonra Gazne'de başka bir medresenin kurulmuş olduğunu görmekteyiz. Beyhakî, Sultan Mahmud'un, Ebu Salih'i (öl. 400/1009) Gazne'ye 385/995 yılında imam tayin ettiğini ve Ebu Salih'in buraya gelerek Babu Bostan Medresesinde de öğretimle meşgul olduğunu haber vermektedir⁷². Dolayısıyla bu medrese 385/995 yılından önce kurulmuş olmalıdır.

5- Hemşazî Medresesi-Nişabur: Muhammed b. Abdillâh b. Hemşaz (öl. 388/998), Horasan'da Ebu Velid en-Nisaburî'den ders aldıktan sonra Irak, Hicaz ve Yemen'de öğrenim görerek daha sonra Nişabur'a gelmiş,

⁶⁴ Subkî, *Tabakat*, c. 3, s. 226-227; Naci Ma'ruf, *Medarisu Kable'n-Nizamiyye*, s. 25.

⁶⁵ Hâkim Nisaburî, *Tarihu Neysabur*, s. 238-380. Naci Ma'ruf, bu medreseyi 349/960 tarihi itibarıyla tespit etmeye çalışır.

⁶⁶ Şumeysani, *a.g.e.*, s. 12.

⁶⁷ Bust, Sicistan, Gazne ve Herat arasında bulunan bir şehirdir.

⁶⁸ Muhammed Abdulhamid İsa, *Tarihu't-Ta'lim fi'l-Endelüs, Daru'l-Fikri'l-Arabî*, 1. Tab, 1982, s. 274-373; Hasan Şumeysani, *Medarisu Dimaşk fi'l-Asri'l-Eyyubi, Daru'l-Arafi'l-Cedide*, 1. Tab, Beyrut, 1983, s. 12; Naci Ma'ruf, *Medarisu Kable'n-Nizamiyye*, s. 26.

⁶⁹ Hâkim Nisaburî, *Tarihu Neysabur*, s. 368; Naci Ma'ruf, *Medarisu Kable'n-Nizamiyye*, s. 27.

⁷⁰ Şumeysani, *a.g.e.*, s. 12.

⁷¹ Naci Ma'ruf, *Medarisu Kable'n-Nizamiyye*, s. 27.

⁷² Beyhakî, *Tarihu Beyhakî*, s. 213; Naci Ma'ruf, *Medarisu Kable'n-Nizamiyye*, s. 27.

Sultanlarla görüşmeyi kabul etmeyerek, evi ile kendisine ait medrese arasında ömrünü geçirmiştir⁷³. Bu medresenin söz konusu zatın vefatından önce mevcut olduğu açıktır.

6- İbni Rıdvan Medresesi-Nişabur: Hasan b. Davud b. Rıdvan Ebu Ali es-Semerkandı (öl. 395/1005), Nişabur'da kendi medresesini 390/1000 yılında kurmuş ve beş yıl burada ders vermiştir⁷⁴.

7- Saidiyye Medresesi-Nişabur: Ebu'l-Muzaffer Nasr b. Nasıruddevle Sebüktekin (öl. 412/1021), Nişabur'a 390/1000 yılında Vali olarak atanmış ve burada Saidiyye Medresesini kurmuş, daha sonra Gazne'ye geçmiş ve orada vefat etmiştir⁷⁵.

8- Dekkakiyye Medresesi-Nişabur: Bu medreseyi, Şehit Ebu Ali Hasan b. Ali ed-Dekkak, sonradan meşhur bir din bilgini olacak kızı Fatma'nın (d. 391/1001-öl. 411/1020) doğumu üzerine 391/1001 yılında yaptırmıştır⁷⁶. Farişi de, "*Tarihu Neysabur*" adlı eserinde bu medreseden bir vesile ile söz eder⁷⁷.

9- İsfarayîni Medresesi-Nişabur: Ebu İshak İbrahim b. Muhammed b. İbrahim el-İsfarayîni (öl. 402/1011), İsfarayîn'de doğdu, daha sonra Nişabur'a geldiğinde kendisi için önceden eşi bulunmayan büyük bir medrese inşa edildi⁷⁸. Medresenin yukarıda geçen bu zatın ölüm tarihinden çok daha erken inşa edildiği görülmektedir.

10- Saidiyye b. Medresesi-Nişabur: Burada öğretim veren müderris Abdullah b. Muhammed b. Amr ez-Ziyadî'den (öl. 402/1011 veya 404/1013) söz edilirken bu medresenin varlığından haberdar oluyoruz⁷⁹. Bu medresenin de, müderris ez-Ziyadî'nin ölümünden önce mevcut olduğu gayet açık-

⁷³ Hâkim en-Neysaburî, *Tarihu Neysabur*, 430; Subkî, *Tabakat*, c. 3, s. 180; Takiyyuddin Ebu Amr Osman b. Abdırrahman İbni Salah eş-Şehrezürî, *Tabakatu'l-Fukahai's-Safî*, İstidrak: Muhyiddin Ebu Zekeriyâ Yahya b. Şeref en-Nevevî, Ebu'l-Haccac Yusuf b. Abdırrahman el-Mizzî, Tah: Muhyiddin Ali Necib, *Daru'l-Beşairi'l-İslam*, 1. Tab, Beyrut, 1996, c. 1, s. 189.

⁷⁴ Naci Ma'ruf, *Medarisu Kable'n-Nizamiyye*, s. 28.

⁷⁵ Şemsuddin Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Zehebî (d. 673/1274-öl. 748/1347), *Tarihu'l-İslam ve Vefayatu'l-Meşahir ve'l-A'lâm*, Tah: Ömer Abdusselam Tedmuri, *Daru'l-Kitabi'l-Arabî*, 1. Tab, Beyrut, 1992, c. 41, s. 311; Naci Ma'ruf, *Medarisu Kable'n-Nizamiyye*, s. 28.

⁷⁶ Naci Ma'ruf, *Medarisu Kable'n-Nizamiyye*, s. 29.

⁷⁷ Hafız Ebu'l-Hasan Abdulgafur b. İsmâil el-Farişi (öl. 529/1135), *Halkatu'l-Ulâ min Tarihi Neysabur el-Müntehab mine's-Siyak*, Cemaatu'l-Müderrisin fi'l-Havzati'l-İlmiyye, h. 1403, s. 152.

⁷⁸ Hâkim Neysaburî, *Tarihu Neysabur*, s. 189; İbni Hallikan, *Vefayat*, c. 1, s. 28; İbnu'l-İmad Şihabuddin Ebu Ferec Abdulhayy b. Ahmed b. Muhammed el-Akrî ed-Dimaşki (öl. 1089/1676), *Şezeratu'z-Zeheb fi Ahbari Men Zeheb*, Tah: Abdulkadir el-Arnaut, Mahmud el-Arnaut, *Daru İbni Kesir*, 1. Tab, Beyrut 1986, c. 5, s. 91; Hayruddin Zirikli, *A'lâm Kâmusu Teracim, Daru'l-İlim li'l-Medayîn*, Beyrut, 1984, c. 1, s. 61; Subkî, *Tabakat*, c. 4, s. 256. Subkî ve İbnu'l-İmad, İsfarayîni'nin ölüm tarihini h. 418 olarak verir. Zirikli, İsfarayîni'nin vefat tarihini h. 402 olarak tespit ederken, Naci Ma'ruf, h. 405 olarak kaydeder. Bkz. Naci Ma'ruf, *Medarisu Kable'n-Nizamiyye*, s. 34. Her ne kadar İsfarayîni'nin ölüm tarihi farklı olarak tespit edilse bile, Hakim en-Neysaburî, bu medreseden söz eder ve Hakim en-Neysaburî, İsfarayîni'den önce vefat etmiştir. Dolayısıyla medresenin varlığı Hakim en-Neysaburî'nin ölümünden öncedir.

⁷⁹ Naci Ma'ruf, *Medarisu Kable'n-Nizamiyye*, s. 30.

tır. Muhtemelen medrese, ismini burada bir müddet sonra ders vermiş olan Abdülmelik b. Abdillâh b. Said'den (öl. 501/1107) almış olmalıdır.

11- Ebu Said ez-Zahid Medresesi-Nişabur: Abdülmelik b. Ebi Osman Muhammed b. İbrahim en-Neysaburî eş-Şafîî (öl. 404/1013), kendi evinin bulunduğu sokakta bu medrese ile birlikte bir de hastahane kurmuştur⁸⁰. Söz konusu medrese, 404/1013 tarihinden önce kurulmuş olmalıdır.

12- Sehl es-Sa'lukî Medresesi-Nişabur: Ebu Tayyib b. Ebi Sehl es-Sa'lukî'ye (öl. 404/1013) nisbet edilen bu medresenin⁸¹, es-Sa'lukî'nin vefat tarihinden önce mevcut olduğu aşikârdır.

13- Sabunî Medresesi-Nişabur: Kayıtlarda Muhterem b. Fadl'ın 405/1014 tarihinde Nişabur'a gelmesi ve O'nun için Sabunî Medresesinde imlâ meclisinin kurulmasından dolayı söz edilir⁸². O halde Sabunî Medresesi, söz konusu tarihten önce kurulmuştur.

14- Ebu Bekr b. Faruk Medresesi-Nişabur: İbnu'l-İmad el-Hanbelî, Nişabur'da İmam Ebu Bekr b. Faruk el-İsfahanî (öl. 405/1012) tarafından bir medresenin kurulduğundan söz etmektedir. Söz konusu medresenin Ebu Bekr b. Faruk'un ölümünden önce kurulmasının kesin olmasıyla birlikte, ne zaman kurulduğu belirtilmemektedir⁸³.

15- Kattan Medresesi-Nişabur: Ebu İshak el-Kattan diye bilinen bu zat, İbrahim b. Mahmud b. Hamza el-Malikî'dir (öl. 405/1014). Kendisine ait mescit ve medresesi, Kattan Mescidi ve Kattan Medresesi olarak bilinirdi. Bu zat, Nişabur'da bulunan son Malikî mezhebine bağlı müderristir⁸⁴.

16- Bestamî Medresesi-Nişabur: İbrahim b. Muhammed Ebu İshak er-Reis el-Bestamî (öl. 405/1014), Nişabur'da "*Bağ'u'd-Dariyîn*" denilen mahalde ikâmet ederdi. Aynı yerde evi ve Hadis Ehli için kurduğu medresesi bulunurdu⁸⁵. Anlaşılan bir nevi "*Daru'l-Hadis*" olarak görev yapan bu medrese, bu zatın ölüm tarihinden önceki yıllarda yapılmış olmalıdır.

17- İbni Fürekk Medresesi-Nişabur: Muhammed b. Hasan b. Fürekk⁸⁶ Ebubekir el-İsbehânî (öl. 406/1015), Nişabur'a gelip yerleşmiş, Ebu'l-Hasan el-Buşencî'nin Hankah'ında O'na ev ve medrese inşa edilmiştir⁸⁷. O'nun vasıtasıyla bu yörede ilmin bir hayli yayıldığı aynı kaynaklarca ifade edilmiştir.

⁸⁰ Naci Ma'ruf, *Medarisu Kable'n-Nizamiyye*, s. 32.

⁸¹ Naci Ma'ruf, *Medarisu Kable'n-Nizamiyye*, s. 33.

⁸² Naci Ma'ruf, *Medarisu Kable'n-Nizamiyye*, s. 35.

⁸³ Ali Rıaz, *Faithful Education: Madrassahs in South Asia*, Rutgers University Pres, London, 2008, p. 54.

⁸⁴ Naci Ma'ruf, *Medarisu Kable'n-Nizamiyye*, s. 36-37.

⁸⁵ Naci Ma'ruf, *Medarisu Kable'n-Nizamiyye*, s. 37.

⁸⁶ Fürekk, aynı zamanda Nişabur'da büyük bir mahallenin adıdır.

⁸⁷ Hâkim Neysaburî, *Tarihü Neysabur*, s. 393; Subkî, *Tabakat*, c. 4, s. 128; İbni Salah, *Tabakat*, c. 1, s. 136; İbni Hallikan, *Vefayat*, c. 4, s. 272; Cemaluddin Abdurrahim el-Usnevi (öl. 772/1370), *Tabakatu's-Şafiiyye*, Tah: Kemal Yusuf el-Hun, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1987, c. 2, s. 127; İbnu'l-İmad, *Şezeratu'z-Zehab*, c. 5, s. 43; Naci Ma'ruf, *Medarisu Kable'n-Nizamiyye*, s. 38.

18- Nasihyye Medresesi-Nişabur: Bu medreseyi, Fakih Nasihuddevle kurduğu için Nasihyye diye bilinmiştir. Burada ilk olarak Ebu'l-Kasım Abdulvahid b. İsmail İbni Buşenci (öl. 408/1017) ders vermiştir. Bundan dolayı medrese söz konusu âlimin ölümünden önce kurulmuştur⁸⁸. Bu medreseden Subkî ve İbni Hallikan da eserlerinde bir vesile ile söz ederler⁸⁹.

19- Beyhakî Medresesi-Nişabur: Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi bazı âlimler, Nizamü'l-Mülk'ün doğumundan önce bu medresenin mevcut olduğunu ifade etmektedirler. Nizamü'l-Mülk, 408/1017 tarihinde doğduğuna göre, bu medrese söz konusu tarihten önce mevcuttu. Medreseyi, Ali b. Hüseyin b. Ali İbni Şeyh el-Muvaffik el-Beyhakî (öl. 414/1023) "Seyyar" sokağında kurmuştur. Bu medreseden Farisî (öl. 529/1135), Nişabur'un tarihini anlattığı eserinde, Ahmed b. Muhammed b. Ahmed Ebubekir et-Temimi'nin (d. 349/960) 430/1038 tarihinde burada vefat etmesi nedeniyle söz eder⁹⁰. Keza söz konusu medreseden Yakut Hamevî⁹¹, İbn Adim⁹² ve İbni Hallikan⁹³ çeşitli vesilelerle söz ederler.

20- Kuşeyriyye Medresesi-Nişabur: Medrese, Zeynuddin lakabıyla anılan Abdulkerim b. Hevzan b. Abdulmelik b. Talha b. Muhammed en-Neysaburî Ebu'l-Kasım el-Kuşeyri'ye (d. 386/976-öl. 465/1072) nispet edildiği için bu isimle anılmaktadır. Fadl b. Muhammed Fârmezî Ebu Ali et-Tusî (öl. 477/1084) küçüklüğünde bu medresede öğrenim görmüştür. Fârmezî 405/1014 tarihinde doğduğuna göre, muhtemelen on yaşlarında buraya öğrenim görmüş olmalıdır. Dolayısıyla bu da medresenin 215/1024 tarihinde mevcut olduğu anlamına gelmektedir. Naci Ma'ruf, Ebu'l-Kasım Kuşeyri'nin, Ebu Ali ed-Dekkak'tan sonra Dekkakiyye Medresesinde müderrislik yapmasından dolayı, bu medresenin Dekkakiyye Medresesi olabileceğini söylemektedir⁹⁴.

Oysa çok uzun bir zaman sonra Nişabur tarihini yazan Hafız Ebu'l-Hasan Abdulgafur b. İsmail el-Farisi (öl. 529/1135), İbrahim b. Muhammed b. İbrahim Ebu İshak et-Tusi'den (öl. 411/1020) söz ederken O'nun Ebu Ali ed-Dekkak'ın sokağında bulunan medresenin yanında ikâmet ettiği bildirmektedir⁹⁵. Bu durumda Farisî, bu medreseyi Kuşeyriyye Medresesi olarak kaydederdi. Bu da Kuşeyriyye Medresesinin, Dekkakiyye Medresesinden ayrı bir medrese olduğuna bir işaret olabilir.

⁸⁸ Naci Ma'ruf, *Medarisu Kable'n-Nizamiyye*, s. 38.

⁸⁹ Subkî, *Tabakat*, c. 6, s. 168; İbni Hallikan, *Vefayat*, c. 4, s. 291.

⁹⁰ Farisî (öl. 529/1135), *Tarihi Neysabur*, s. 107.

⁹¹ Şihabuddin Ebu Abdillâh Yakut b. Abdillâh el-Hamevî (öl. 626/1229), *Mu'cemu'l-Udeba İrşadu'l-Erib ilâ Ma'rifeti'l-Edib, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye*, 1. Tab, Beyrut, 1991, c. 1, s. 463, c. 2, s. 177.

⁹² İbn Adim, *a.g.e.*, c. 2, s. 1007.

⁹³ İbni Hallikan, *Vefayat*, c. 3, s. 168. Ayrıca bkz. Naci Ma'ruf, *Medarisu Kable'n-Nizamiyye*, s. 40 vd.

⁹⁴ Naci Ma'ruf, *Medarisu Kable'n-Nizamiyye*, s. 55.

⁹⁵ Farisî, *Tarihu Neysabur*, s. 152.

21- İbni Ebi Tayyib Medresesi-Nişapur: İbni Ebi Tayyib Ali b. Abdillah en-Neysaburî (öl. 458/1066), Nişapur'da doğdu, Nişapur'un bir kasabası olan Sâbzevar'da ikâmet etti. Tüccar Ebu'l-Kasım Ali b. Muhammed b. Hüseyin b. Amr, Ali b. Abdillah en-Neysaburî adına İsfiris Mahallesi'nde 410/1019 yılının Ramazan ayında bir medrese inşa etti⁹⁶.

22- Ebu Sadık Medresesi-Nişapur: Sultan Mahmud, 414/1024 yılında Ebu Sadık et-Tebânî için Nişapur'da ilim öğretmesi için Zenbil Dağı'nın doruklarında büyük bir medrese yapılması için iradesini beyan eder ve söz konusu medrese inşa edilir⁹⁷.

23- Hifaf Medresesi-Nişapur: Ebu Nasr Fadlullah b. Vehb el-Makberî el-Hasekânî, kendisine ait medresesinde Abdulaziz b. Muhammed Ebu Sadık b. Ebi'l-Vefa el-Vaiz el-Feryabî el-Hifaftan (öl. 428/1037) ders aldığı haber vermektedir⁹⁸. Medresenin, müderrisin vefatından önce hizmet verdiği ortadadır.

24- el-Bustî Medresesi-Nişapur: Ahmed b. Muhammed b. Ubeydillah Ebu Bekir el-Bustî (öl. 429/1038), Nişapur'un önde gelen Şafîî âlimlerindendi. İlim ehli için evinin hemen karşısına "Müseyyeb" sokağının hemen başında bir medrese inşa etti ve bütün malını buraya vakfetti⁹⁹. Kendisi için Camiu'l-Kadim yakınında bulunan Daru's-Sünne Sabğî Medresesi'nde bir müddet imlâ meclisi icra edilmiştir¹⁰⁰.

25- Ebu Sa'd el-İstirabâzî Medresesi-Nişapur: İsmail b. Ali el-Müsenâ Ebu Sa'd el-İstirabâzî (öl. 440/1048), Nişapur'a gelip yerleşmiş ve burada Şafîiler için bir medrese inşa etmiştir¹⁰¹. Bu dönemlerde Herat'ın yakınlarında bulunan Buşenc'de bir medresenin varlığından haberdar oluyoruz. Ebu Talib Hamza b. Ğadire el-Esedî (öl. 450/1058) adına Herat'ın nahiyelerinden biri olan Buşenc¹⁰²'de bir medrese açılmıştır. Kiftî'nin nakillerinden bu medresenin kuruluşunun 443/1051 tarihinde gerçekleştiği fark edilmektedir¹⁰³. Naci Ma'ruf ise, söz konusu zatın vefat tarihini esas alarak kuruluş tarihini 450/1058 yılından önce diye vermektedir¹⁰⁴. Biz, Kiftî'nin rivayetini esas almaktayız.

⁹⁶ Yakut Hamevî, *Mu'cemu'l-Udeba*, c. 4, s. 140; Naci Ma'ruf, *Medarisu Kable'n-Nizamiyye*, s. 45-46.

⁹⁷ Beyhakî, *Tarihu Beyhakî*, s. 226.

⁹⁸ Naci Ma'ruf, *Medarisu Kable'n-Nizamiyye*, s. 47.

⁹⁹ Farisî, *Tarihu Neysabur*, s. 112; Subkî, *Tabakat*, c. 4, s. 80; İbni Salah, *Tabakat*, c. 2, s. 719.

¹⁰⁰ Farisî, *Tarihu Neysabur*, s. 112; Naci Ma'ruf, *Medarisu Kable'n-Nizamiyye*, s. 47.

¹⁰¹ Subkî, *Tabakat*, c. 4, s. 293; İbni Salah, *Tabakat*, c. 2, s. 727; Zehebî, *Tarihu'l-İslam*, c. 44, s. 500; Naci Ma'ruf, *Medarisu Kable'n-Nizamiyye*, s. 48.

¹⁰² Buşenc (Fuşenc), Herat'a yakın bir nahiyedir. Taşı ve meyvesi bol olan bir vadide kurulmuştur.

¹⁰³ Cemaluddin Ebu Hasan Ali b. Yusuf el-Kiftî, *İnhabu'r-Ruvat Alâ Enbahu'n-Nuhat*, Tah: Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, *Mektebetu'l-Asriyye*, 1. Tab. Beyrut, 2004, c. 1, s. 371.

¹⁰⁴ Naci Ma'ruf, *Medarisu Kable'n-Nizamiyye*, s. 49.

26- Ebu Hasan el-Mettevî Medresesi-Nişabur: Ebu'l-Hasan Ali b. Ahmed el-Mettevî (öl. 444/1052) için Nişabur'da bir medrese inşa edilmiş, buraya yerleşmiş ve ders vermiştir¹⁰⁵. Medresenin müderrisin vefat tarihinden önce mevcut olduğu açıktır.

27- Nizamiyye Medresesi-Nişabur: Bu medresenin, Selçuklu veziri meşhur Nizamü'l-Mülk tarafından İmamü'l-Harameyn el-Cüveynî için kurulduğunu biliyoruz. Cüveynî, Mekke ve Medine'de ders verdikten sonra (bunun için İmamü'l-Harameyn unvanını almıştır), Nişabur'a dönmüş ve kendisi için bu medrese inşa edilmiştir. Nacı Ma'ruf, bu medresenin kuruluş tarihini 450/1058 olarak tespit eder, fakat bu tarihi nasıl belirlediği pek açık değildir¹⁰⁶.

Abdalmelik b. Abdillah b. Yusuf el-Cüveynî İmamü'l-Harameyn (öl. 478/1085), kaynakların bildirdiğine göre¹⁰⁷, kendisi için kurulan bu medresede yaklaşık otuz yıl müderrislik yapmıştır. Her gün kendisine yaklaşık üç yüz öğrenci gelirdi¹⁰⁸. İmamü'l-Harameyn, 478/1085 yılında vefat ettiğine göre, bu medrese 448/1056 yılında kurulmuş olmalıdır. Öyleyse bu medrese, Bağdat'taki Nizamiyye Medresesinden yaklaşık on bir yıl önce kurulmuştur. Bazıları, Nişabur'da kurulan Nizamiyye Medresesinin Bağdat'taki Nizamiyye Medresesinden beş veya altı yıl önce kurulduğunu ileri sürüyorsa da bu da doğru değildir¹⁰⁹.

Nizamü'l-Mülk, bizzat kendisi de kurduğu bu medreseye gelerek Muhammed b. Ahmed Ubeydullah el-Hafsî Ebu Sehl el-Mervezi'yi (öl. 465/1072) buraya davet etmiş ve O'ndan İmam Buhari'nin Sahihini okumuştur¹¹⁰. Keza Nizamü'l-Mülk, Nahiv ve Kelam ilimlerinde çok meşhur olan Ebu'l-Kasım el-Huzelî Yusuf b. Ali b. Cubbare el-Buskerî'yi (öl. 465/1072) de bu medreseye göndermiş, söz konusu zat 458/1066 yılında medresede hazır bulunmuş ve ölünceye kadar burada ders vermiştir. Kuşeyrî Risalesi'nin meşhur müellifi el-Kuşeyrî, nahiv konularında takıldığı meseleleri O'na sormuş ve kendisinden çokça istifade etmiştir¹¹¹.

Şemsu'l-İslam Ali b. Muhammed b. Ali Ebu Hasan et-Taberî İlkiyâ el-Herrâsi'nin (d. 450/1058-öl. 504/1110), Nişabur Nizamiyye Medresesin-

¹⁰⁵ Naci Ma'ruf, *Medarisu Kable'n-Nizamiyye*, s. 48.

¹⁰⁶ Naci Ma'ruf, *Medarisu Kable'n-Nizamiyye*, s. 49.

¹⁰⁷ Subkî, *Tabakat*, c. 5, s. 169-171; İbni Hallikan, *Vefayat*, c. 3, s. 168; Hafız Muhibuddin Ebu Abdillah Muhammed b. Mahmud b. Hasan İbnu'n-Neccar (öl. 643/1245), *Zeylu Tarihi Bağdad*, Tah: Kayser Ferah, *Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye*, Beyrut, Ts., c. 16, s. 86.

¹⁰⁸ İbnu'n-Neccar, *Zeyl*, c. 16, s. 86.

¹⁰⁹ Richard W. Bulliet, *Local Politics in Eastern Iran Under The Ghazvanids and Seljuks*, Iranian Studies, Vol. XI, USA, 1978, p. 51.

¹¹⁰ Farisi, *Tarihu Neysabur*, s. 65.

¹¹¹ Şemsuddin Ebu Abdillah Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Zehebî (d. 673/1274-öl. 748/1347), *Ma'rifetu'l-Kurrâi'l-Kibar Alâ't-Tabakati ve'l-Asâr*, Tah: Muhammed Seyyid Caru'l-Hak, *Daru'l-Kutubi'l-Hadise*, Mısır, Ts., c. 1, s. 349; Yakut Hamevî, *Mu'cemu'l-Udeba*, c. 5, s. 650.

de ders gördüğü ve bu medresede yetmiş basamaklı bir merdivenden inip çıkarken her basamakta durup yedi kez hadis dersini ezberleyip müzakere yaptığı anlatılır.

Keza İlkiyâ el-Herrasî, daha önce ders gördüğü Nişabur'daki Serhenk Medresesi'nde de, yetmiş basamaklı bir su kanalı olduğunu ve her basamakta durup dersini ezberlediğini, bunu hem inişte ve hem de çıkışta tekrar ettiğini anlatır¹¹².

Nişabur'daki medreselerin içinde en büyük şöhreti bu medrese yakalamıştır. İslam tarihinde isimlerinden söz edilen pek çok ünlü İslam âlimi burada ders vermiştir. Onlardan birkaçı şunlardır¹¹³: İmamü'l-Haremeyn el-Cüveynî ve oğlu Ebu'l-Kasım Muzaffer, Abdurrahman b. Mansur b. Ramiş, Ebu Sehl el-Mervezî, Ebu Sa'd el-Havarî, Ebu İshak eş-Şirazî, Ebu'l-Kasım İsmail el-Cürcanî, Ebu'l-Kasım en-Nevvekanî, Ebu Cafer et-Tıbsî, Ebu Bekr eş-Şirazî, Ebu'l-Kasım el-Huzeli, Ebu Nasr er-Raşi, Hasan es-Semerkindî, Ali b. Sehl, Abdulvahid b. Abdilkerim el-Kuşeyrî, meşhur Ebu Hamid İmam Gazalî, İbni İlkiyâ el-Herrasî, Ebu'l-Kasım el-Ensarî, Ebu Sa'd es-Sem'anî et-Temimî, Ebu'l-Me'alî el-Verkanî, Ebu'l-Me'alî el-Havafî, Kutbuddin en-Neysaburî, Muhammed b. Yahya en-Ney-saburî ve Ebu'l-Mehasin et-Tusî.

Nizamü'l-Mülk, bu medresenin dışında Nişabur'da çok meşhur olan bir Hastane ve bir de Rasathane (Gözlemevi) kurmuştur¹¹⁴.

28- Ebu Sa'd el-Mustevfi Medresesi-Nişabur: Ebu Sa'd el-Mustevfi tarafından kurulan bu medresenin Nişabur Nizamiyye Medresesinin kurulduğu yıl olan 450/1058'de inşa edildiği tahmin edilmektedir¹¹⁵.

29- Bişekî Medresesi-Nişabur: Abdurrahman b. Muhammed el-Bişekî (öl. 453/1061), kendisi ve arkadaşları için Nişabur'da bu medreseyi kurmuştur. Bişekî, bu medresede hem öğretimde bulunur, hem de münazara meclisleri düzenlerdi¹¹⁶.

30- Meştî Medresesi-Nişabur: Bu medreseden kaynaklar Meştîyye veya Meştîbiyye diye de söz ederler. Burada müderrislik yapan Ahmed b. İbrahim b. Musa Ebu Sa'd el-Mükrî eş-Şâmâtî (öl. 454/1062) vasıtasıyla haberdar oluyoruz¹¹⁷. İbni Salah da, Mübarek b. Muhammed b. Ubeydillah Ebu Hüseyin İbni Sevâdî el-Vasîtî'nin (d. 405/1014-öl. 492/1099) bu medresede ders verdiğini naklederken, medresenin adından Meştîbiyye

¹¹² Subkî, *Tabakat*, c. 7, s. 232; İbnu'l-Cevzî, *Muntazam*, c. 8, s. 122.

¹¹³ Naci Ma'ruf, *Medarisu Kable'n-Nizamiyye*, s. 50.

¹¹⁴ Subkî, *Tabakat*, c. 4, s. 313; Said Amir Arjomand, "The Law Agency and Policy in Medieval Islamic Society: Development of The Enstitutions of Learning From The Tenth to The Fifteenth Century", *Comperative Studies in Society and History*, Vol. 41, No: 2, (Apr. 1999), p. 269.

¹¹⁵ Naci Ma'ruf, *Medarisu Kable'n-Nizamiyye*, s. 60.

¹¹⁶ Yakut Hamevî, *Mu'cemu'l-Udeba*, c. 2, s. 210.

¹¹⁷ Naci Ma'ruf, *Medarisu Kable'n-Nizamiyye*, s. 50.

diye söz eder¹¹⁸. Farisi de söz konusu medreseyi Meşti Medresesi olarak anar¹¹⁹.

31- Suyurî Medresesi-Nişabur: Medreseden, Ahmed b. Muhammed İmam Ebu'l-Abbas eş-Şekânî el-Hasanevî'nin (öl. 458/1066) burada ika-met etmesi hasebiyle öğreniyoruz¹²⁰. Farisi, bu medresenin Nişabur'da "Babu Uzre" denilen yerde olduğunu bildirmektedir¹²¹.

Buraya kadar yaklaşık otuz medresenin Bağdat Nizamiyye Medrese-si'nin kuruluşundan önce Nişabur'da mevcut olduğunu, eğitim ve öğre-tim için faaliyette bulunduğunu ortaya koymuş bulunmaktayız. Söz ko-nusu medreseler, İslam medeniyetinin kuruluşuna öncülük eden eğitim kurumlarıdır. Zira bu medreseler, örgün eğitim ve öğretimin üst düzeyde verildiği ilk İslam üniversitelerini temsil etmektedirler. Bu medreselerle başlayan ve gelişen eğitim öğretim tecrübesi, yıllarca önemli şahsiyetle-rin yetişmesinde ve İslam düşünce geleneğinin şekillenmesinde rol oyna-yan Bağdat Nizamiyye Medresesi'nin kuruluşuna da öncülük etmiştir.

b- Bağdat Nizamiyye Medresesi ile Yakın Dönemde Kurulan Medreseler

Yukarıda aktardığımız medreselerin tamamı tarih itibariyle Bağdat Nizamiyye Medresesi'nden önce kurulmuş medreselerdir. Çoğu medrese-nin varlığından orada ders veren müderrislerin hayat hikâyelerinden do-layı haberdar olduğumuzdan, söz konusu müderrislerin ölüm tarihleri, medreselerin açılış tarihlerinin hemen öncesine işaret etmektedirler. Ay-nı minval üzere Nizamiyye Medresesi ile yakın tarihte açılmış olan med-reseler ise şunlardır:

1- Sandalî Medresesi-Nişabur: Bu medrese, Nişabur'da Hanefî fikhî öğreten medreselerden biridir. Medreseyi, İmam Zahid Ebu Hasan (öl. 484/1091) kurmuştur. İbrahim b. Muhammed Ebu İshak ed-Dihistanî 460/1067 kûsur yılında bu medresede öğrenim gördüğüne göre, söz ko-nusu tarihten önce bu medrese kurulmuş bulunmaktadır. İbrahim b. Muhammed ed-Dihistanî, sonradan bu medreseye müderris olarak da atanmıştır¹²².

Keza bu medresenin kurulduğu tarihlere yakın dönemde, Tus şehrin-de Irakî Medresesinin mevcut olduğunu görüyoruz. Bu medreseyi, Irakî diye bilinen Kadı Ebu Ali Muhammed b. İsmail b. Muhammed et-Tusî (öl.459/1067) kurmuştur¹²³. Bu medresenin Bağdat'taki Nizamiyye Med-resesinden önce kurulma ihtimali de mevcuttur.

¹¹⁸ İbni Salah, *Tabakat*, c. 2, s. 833.

¹¹⁹ Farisi, *Tarihu Neysabur*, 63.

¹²⁰ Naci Ma'ruf, *Medarisu Kable'n-Nizamiyye*, s. 52.

¹²¹ Farisi, *Tarihu Neysabur*, 52.

¹²² Naci Ma'ruf, *Medarisu Kable'n-Nizamiyye*, s. 54.

¹²³ Naci Ma'ruf, *Medarisu Kable'n-Nizamiyye*, s. 54.

2- Serracın Medresesi-Nişabur: Ebu'l-Ferec Muhammed b. Ali b. Hı-zır el-Handecanî, 463/1071 tarihinde Nişabur'a gelmiş ve bu medrese kalmıştır¹²⁴. O halde bu medrese, Ebu'l-Ferec el-Handecanî'nin Nişabur'a gelişinden çok önceleri mevcuttu. Bu tarihlerde Şerefuddin Ebu Sa'd Muhammed b. Mansur el-Hevarizmî (öl. 464/1072) de Merv'de bir medrese kurmuş ve buraya çok nefis kitaplar vakfetmiş bulunuyordu¹²⁵.

c- Nizamiyye Medresesinden Sonra Kurulan Medreseler

Nişabur şehrinde, Bağdat Nizamiyye Medresesinin kuruluşundan sonraki tarihlerde açılmış pek çok medrese bulunmaktadır. Bunlardan hicri 500/1106 yılına kadar kurulanlardan tespit edebildiklerimizden bazılarını aşağıda zikredeceğiz.

1- Şehhamî Medresesi-Nişabur: Bu medresenin varlığından, kitaplar Mes'ud b. Ebi Bekir b. Ahmed Ebu'l-Kasım el-Herevî el-Ensari'nin hayat hikâyesini aktarırken haber veriyorlar. Bu zat, 470/1077 yılında Şehhamî Medresesinde aniden vefat etmiştir¹²⁶. O halde bu medrese söz konusu tarihten çok önce kurulmuş demektir. Bu dönemde İsfahan'da da ismini ve kime nispet edildiğini bilemediğimiz çok büyük bir medrese kurulmuştur. Sultan Alparslan'ın oğlu Melikşah vefat ettiğinde (öl. 485/1092) cenazesi İsfahan'da bulunan Şafii ve Hanefilere tahsis edilmiş muazzam büyüklükteki bu medreseye defnedilmiştir¹²⁷. Keza Melikşah'ın oğlu Sultan Muhammed (öl. 511/1117) vefat ettiğinde, aynı medreseye gömülmüştür¹²⁸.

2- Şatibiyye Medresesi-Nişabur: Bu medreseden, Mübarek b. Muhammed b. Ubeydullah Ebu Hasan b. Sevâdî'nin (492/1099) bu medresede ders vermesi vesilesiyle haberdar oluyoruz¹²⁹. Nişabur'daki bu medreseden başka, aynı yıl vefat eden Aslan Han da, Buhara'da Babu's-Sağır veya Dervazeçe mahallesi denilen yerde özel hamamı olan bir saray yaptırmış, daha sonra bu sarayı medreseye dönüştürmüş ve hamamı da medreseye eklemiştir¹³⁰.

3- Amîdiyye Medresesi-Nişabur: Amidu'l-Horasan olarak bilinen Muhammed b. Mansur b. Nevevî (öl. 494/1101), Nişabur'da bir medrese kurmuştur ve türbesi de buradadır. Bu zat, aynı zamanda Merv şehrinde de bir başka medrese kurmuş, buradaki medresesi Ebubekir b. Ebi'l-Muzaffer es-Sem'anî ve çocuklarına vakfetmiştir¹³¹. Muhammed b. Man-

¹²⁴ Naci Ma'ruf, *Medarisu Kable'n-Nizamiyye*, s. 55.

¹²⁵ İbnu'l-Cevzî, *Muntazam*, c. 12, s. 72; İbni Hallikan, *Vefayat*, c. 5, s. 41.

¹²⁶ Naci Ma'ruf, *Medarisu Kable'n-Nizamiyye*, s. 59-60.

¹²⁷ İbni Hallikan, *Vefayat*, c. 5, s. 288.

¹²⁸ Zehebi, *İber*, c. 2, s. 397.

¹²⁹ Subkî, *Tabakat*, c. 5, s. 311.

¹³⁰ Nerşehî, *Tarihü Buhara*, s. 51; Sayılı, *Higher Education*, s. 35.

¹³¹ İbnu'l-Cevzî, *Muntazam*, c. 17, s. 72-73; İbni Kesir, *Bidaye*, c. 12, s. 172.

sur b. Nevevî'nin oğlu Abdulkerim b. Muhammed b. Mensur es-Sem'anî (öl. 562/1167), Merv'de babasının kurduğu bu medresede ders vermiştir. Kaynaklar, bu medreseden söz ederken "Amüdiyye Medresesi" olarak isimlendirirler¹³².

Nişabur'da kurulan diğer medreselerin isimlerini zikretmeden önce, önemli gördüğümüz ve Sincar'da kurulmuş bir medreseden de söz etmek istiyoruz. İmaduddin lakaplı Zengî b. Mevdûd Ak Sungur (öl. 594/1198), Hanefilere olan aşırı sempatisi ve Şafiilere karşı olan taassubu nedeniyle Sincar'da Ak Sungur Medresesini kurmuş, burada hem ders verenlerin hem de görev alan her türlü çalışanın Hanefî mezhebinden olması ve asla Şafiilerden olmamasını şart koşmuştur¹³³. Bu zat, söz konusu medresenin dışında Şiraz'da bir hastane ve Nusaybin'de de Hanefiler için bir medrese kurmuştur¹³⁴.

4- Salim en-Neysaburî Medresesi-Nişabur: Salim en-Neysaburî tarafından 496/1103 tarihinden önce kurulmuştur¹³⁵.

5- Cacermî Medresesi-Nişabur: Bu medresenin 497/1104 yılından önce kurulduğu sanılmaktadır¹³⁶. Maalesef bu medresenin kurucusu ile ilgili herhangi bir bilgiye ulaşamadık.

Bütün bunlarla beraber günümüze yalnızca 480/1087 yılında yapılmış olan Horasan Hargirt Medresesinden izler kalmıştır. Bu medresenin güney eyvanı ile ikinci bir eyvanının bir kısmı ayakta kalabilmiştir. Kufî yazıyla yazılmış yazıların bir bölümü de günümüze kadar kalmayı başarmıştır¹³⁷. Nişabur'da 1935-1940 yıllarında yapılan ve 1947 yılında tekrarlanan kazılarda kesin olmamakla beraber Tahiri Hükümdarı Abdullah b. Tahir döneminde kurulduğu tahmin edilen bir medresenin kalıntılarına ulaşılmıştır¹³⁸. Bazı arkeologların Tepe Medresesi olarak adlandırdıkları yapı ile ilgili kazılar ilgi çekicidir¹³⁹. Miladi 9. yüzyıla ait olduğu sanılan bu medrese kalıntılarının, kanaatimizce Nişabur'daki Nizamiyye Medresesi'ne ait olma ihtimali yüksektir. Zira söz konusu tarihlerde Nişabur'da Tepe Medresesi diye bir medreseye rastlayamadık. Nişabur Nizamiyye Medresesi'ne yetmiş basamaklı bir merdivenden çıkıldığı hatırlanırsa böyle yüksek yerdeki bir medresenin iddiamızı doğrulaması çok daha muhtemeldir.

¹³² Subkî, *Tabakat*, c. 7, s. 182.

¹³³ İbni Hallikan, *Vefayat*, c. 2, s. 331; İbni Kesir, *Bidaye*, c. 13, s. 18.

¹³⁴ İbnu'l-Adim, *Tarihu Haleb*, c. 8, s. 3864.

¹³⁵ Naci Ma'ruf, *Medarisu Kable'n-Nizamiyye*, s. 60.

¹³⁶ Naci Ma'ruf, *Medarisu Kable'n-Nizamiyye*, s. 60.

¹³⁷ Ödekan, *Türk Tarihi*, c. 1, s. 397.

¹³⁸ Digital Library, *Madrassa Complex and Residences at Nishapur*: www.archnet.org/library/sitesone-site.jspsite_id=15141; The Art of Nishapur: http://www.metmuseum.org/toah/hd/nish/hd_nish.htm; The Circle of Ancient Iranian Studies, 28 October 2005.

¹³⁹ *Western Asia, Excavated at The Tepe Madraseh, Nishapur*: http://www.metmuseum.org/education/er_photo_lib.asp

Hicri 500 yılına kadar Nişabur'da mevcut olduğunu tespit edebildiğimiz medreseler bunlardan ibarettir. Elbette Nişabur'da yukarıda makalemizi sınırladığımız tarihle birlikte ilmi hayat ile ilim ve kültürü yaşatan kurumların inşa edilmesi sona ermiş değildir. Nişabur, belli bir tarihten sonra eski günlerindeki ilmi canlılığı bir daha yakalamasa bile, ilmi hayat ve kurumlar yaşamaya devam etmişlerdir.

d- Nişabur'daki Daru'l-Hadisler

İslam dünyasında Daru'l-Hadis olarak bilinen ve çoğunlukla Hadis ilminin öğretimine tahsis edilen medreselerin, fıkıh medreselerinden hemen sonra ortaya çıktığına şahit oluyoruz. Muhtemelen Hadis ilminin kendi içinde farklı dallara ayrılmasının bu ilmin ayrı medreselerde özel olarak öğrenilmesini gerekli kılmıştır. Genellikle Hadis ilminin öğretimine ayrılmış olan bu medreseler Daru'l-Hadis olarak bilinirken, Nişabur ve civar bölgelerde ilk dönemlerde bu tür Hadis öğretimine tahsis edilmiş medreseler "*Daru's-Sünne*" olarak anılmışlardır. Her ne kadar George Makdisi, Daru's-Sünne, teriminin daha sonra ortaya çıkan Daru'l-Hadislerle karıştırılmaması gerektiğini, Daru's-Sünne'nin daha ziyade Daru'l-İlim müessesine karşı bir muhalefeti çağrıştırdığını, zira sünnet terimi, Daru'l-İlim'deki "*yabancı ilimler*"ın aksine "*meşru ilimler*"i ifade ettiğini¹⁴⁰ iddia ediyorsa da bu görüş doğru değildir. Aşağıda görüleceği üzere Daru's-Sünne kavramının Hadis ilminin öğretildiği müstakil eğitim kurumları olan ve Hadis öğretimine ayrılmış medreseleri ifade ettiği görülecektir.

İslam âleminde ilk kurulan Daru'l-Hadis'in Nurettin Zengi'nin Şam'da kurduğu Nuriyye Daru'l-Hadis'i¹⁴¹, ikincisinin ise Muhammed b. Ebi Bekr b. Eyyüb b. Şazî Ebu'l-Muzaffer Sultan Melik el-Kâmil'in (d. 575/1179-öl. 635/1237) Kahire'de 621/1224 yılında kurduğu Kâmiyye Daru'l-Hadis'i olduğu bazı âlimler tarafından tespit edilmektedir¹⁴². Her ne kadar İslam tarihi açısından önemli bazı kaynaklarımızda bu bilgi geçse bile, incelediğimiz başka kaynaklarda çok daha önceki tarihlerde Hadis ilmine ve ehline tahsis edilmiş özel kurumların varlığını tespit etmiş bulunmaktayız.

¹⁴⁰ George Makdisi, *Orta Çağda Yüksek Öğretim*, s. 438.

¹⁴¹ Makdisi, *Ravdateyn*, s. 15; Suyutî, *Hüsnü'l-Muhadara*, c. 2, s. 262; Mahmud Ebu'l-Ferec Hatib el-Hasanî, *Daru's-Sünne: Daru'l-Hadisî'n-Nuriyye bî Dımaşk Tarihuhâ ve Teracimu Şuyuhîhâ*, Daru'l-Beşair, 1. Tab, Şam, 2002, s. 25.

¹⁴² İbni Salah, *Tabakat*, c. 2, s. 845; İbni Hallikan, *Vefayat*, c. 5, s. 81; Makrizî, *Hitat*, c. 2, s. 219-228; İbni Kesir, *Bidaye*, c. 13, s. 112; Suyutî, *Buğye*, c. 2, s. 218; Suyutî, *Hüsnü'l-Muhadara*, c. 2, s. 33; Celaluddin Abdurrahman b. Ebi Bekr es-Suyutî (öl. 911/1505), *Tarihu'l-Hulefâ, Mektebetu's-Saade*, 1. Tab, Mısır, 1952, s. 457; Ahmed b. Ebi Ubeyk b. Abdillâh İbni Dimyatî (öl. 749), *el-Müstefâd min Zeyli Tarihi Bağdad*, Tah: Kayser Ebu Farah, *Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye*, Beyrut, Ts., c. 19, s. 208. Bu kurum için ayrıca bkz: Subkî, *Tabakat*, c. 8, s. 44-260; İbni Kesir, *Bidaye*, c. 8, s. 328; İbni Receb Zeynüddin Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Şihabuddin, *Zeyl Alâ Tabakati'l-Henabile, Daru'l-Ma'rife*, Beyrut, Ts., c. 4, s. 461.

Yaptığımız araştırmalardan anlaşıldığına göre, Medreselerin ortaya çıkmasına öncülük etmiş Nişabur ve çevresi, Daru'l-Hadislerde de aynı öncülüğü üstlenmiş görünmektedir. Bunun bir tek istisnası Affan b. Süleyman İbni Eyyüb Ebu Hasan (öl. 324/936) adlı bir tüccarın Mısır'da inşa ettiği evini hadis ehline vakfetmesidir¹⁴³. Bu evin hadis ehline tahsisi, Nişabur dolaylarında erken dönemde ortaya çıkan Daru's-Sünne ile aynı dönemlerdedir.

Nişabur'da 335/946 yılında Hafız el-Hâkim en-Neysaburî'nin (d. 321/933-öl. 405/1014), "*Hacib b. Ahmed Ebu Muhammed et-Tusî ile birlikte Ebu Abbas'ın Hadis imlâ dersini bitirmesinden sonra Daru's-Sünne'de hazır bulunduk*" şeklindeki naklinden söz konusu Daru's-Sünne'den haberdar oluyoruz¹⁴⁴. Bu Daru's-Sünne ile ilgili karşılaştığımız ilk bilgidir ve aynı zamanda Hadis öğretimi ile ilgili Nişabur'da mevcut olan ilk kurumdur. Hafız el-Hâkim en-Neysaburî, kendisinin de hazır bulunduğu Daru's-Sünne'de Ahmed b. Muhammed b. Ahmed Ebu'l-Abbas b. Ebi Hüseyin es-Sandukî en-Neysaburî (öl. 380/990) için bir ilim meclisinin yapıldığını es-Sandukî'nin burada otuz yıldan fazla Hadis rivayet ettiğini aktarmaktadır¹⁴⁵. Es-Sandukî'nin, öl. 380/990 yılında vefat ettiği bilindiğine ve burada yaklaşık otuz yıl Hadis ilmini rivayetle meşgul olduğuna göre, Nişabur'daki bu ilk Daru's-Sünne 350/960 tarihinde mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Keza bu Daru's-Sünne'de İbrahim b. Ahmed Ebu İshak el-Verrak için 362/973 yılında halkın da hazır bulunduğu bir Hadis meclisi kurulmuştu. Aynı şekilde Ahmed b. Muhammed b. Cafer Ebu Hüseyin el-Buheyri en-Neysaburî (öl. 378/988) için bir ilim meclisinin yine bizzat hafız el-Hâkim en-Neysaburî tarafından burada icra edildiğini okuyoruz¹⁴⁶.

Keza Hafız el-Hâkim en-Neysaburî, yukarıda sözünü ettiği Ebu Abbas'ın kardeşi Muhammed b. Ahmed b. Muhammed et-Temimî Ebu Cafer es-Suleyti en-Neysaburî'nin 381/991 yılında vefatından haber verirken, Ebu Abbas'ın bizzat kardeşinin cenaze namazını kıldığını ve Ebu Cafer es-Suleyti'nin Hadis ehli için kurulmuş medresenin yanındaki türbesine gömüldüğünü söylerken¹⁴⁷, muhtemelen yukarıda söz ettiğimiz Daru's-Sünne'den bahsetmektedir.

Buraya kadar aktardığımız bilgilerden Daru's-Sünne denilen kurumların, bir medrese olduğu açıkça anlaşılmıştır. Dolayısıyla George Makdisi'nin, Daru's-Sünne ile ilgili yukarıda işaret ettiğimiz iddiasının yersiz olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Ahmed b. Muhammed b. Ubey-

¹⁴³ İbni Kesir, *Bidaye*, c. 11, s. 199.

¹⁴⁴ Hâkim en-Neysaburî, *Tarihu Neysabur*, s. 244.

¹⁴⁵ Hâkim en-Neysaburî, *Tarihu Neysabur*, s. 156.

¹⁴⁶ Hâkim en-Neysaburî, *Tarihu Neysabur*, s. 162.

¹⁴⁷ Hâkim en-Neysaburî, *Tarihu Neysabur*, s. 366.

dillah Ebu Bekir el-Bustî'nin (öl. 429/1038), Daru's-Sünne Sabğî Medresesinde Hadis imla ettiği bildirilmektedir¹⁴⁸. Bu bilgi de, açıkça Daru's-Sünne denilen kurumun medrese olduğunu ortaya koymaktadır.

İslam âleminin birer ilim ve kültür merkezleri olan diğer önemli şehirlerinde Hadis ilmi için müstakil öğretim müesseselerinin kurulması, medreselerde olduğu gibi çok gecikmiş değildir. Nişabur'da Daru's-Sünne'nelerin ortaya çıkışından çok yakın bir zamanda diğer önemli ilim merkezlerinde Hadis ehli için kurumların bağışlandığını ve inşa edildiğini görmekteyiz. Söz gelimi Da'lec b. Ahmed b. Da'lec b. Abdirrahman Ebu Muhammed es-Sicistanî (öl. 351/962), Sadakayı Cariye olarak pek çok vakıf kurmakla meşhur olan bir zattı. Bu zat, Bağdat, Mekke ve Sicistan'da yaptırdığı binaları Hadis ehline vakfetmiştir¹⁴⁹.

Bu tür kurumların yanında, çoğu kez âlimler kendi evlerinde de Hadis dersleri verirlerdi. Nişabur'da Ebu Abdillâh el-Müzekkî Muhammed b. İbrahim b. Muhammed'in (öl. 427/1036) evi, Hadis öğretiminin burada çokça yapılmasından dolayı "*Beytü'l-Hadis*" olarak bilinirdi¹⁵⁰.

Bütün bunlarla birlikte İbni Sem'an olarak bilinen Muhammed b. Muhammed b. Sem'an el-Hayrî Ebu Mansur el-Müzekkir en-Neysaburî (öl. 382/992), Nişabur şehrinde bir Daru's-Sünne kurmuştur. Bu şehirde bulunan İslam âlimleri de, O'nun bu jestine karşılık burada kendisi için bir müzakere meclisi tertip etmişlerdir¹⁵¹.

Daru's-Sünne denilen bu kurumlar sadece Nişabur'da kurulmuş müesseseler değildi. Keza bu dönemde Nişabur'a yakın bölgelerde bulunan Cürcan'da 410/1019 yılında bir Daru'l-Hadis¹⁵² ile, Herat'ta 411/1020 yıllarında mevcut olan bir başka Daru'l-Hadis'in¹⁵³ varlığından haberdarız.

İslam âleminde Daru'l-Hadislerle birlikte bir müddet sonra Daru'l-Kur'an denilen ve Kur'an öğretiminin esas alındığı yeni kurumların zuhur etmeye başladığını görmekteyiz. İlk Daru'l-Kur'an'lardan biri, Reşâ b. Nazif b. Maşallah Ebu'l-Mehasin ed-Dımişkî (d. 370/980- öl. 444/1052) tarafından Şam'da kurulurken¹⁵⁴, araştırmaya esas aldığımız dönemlerde bu tür kurumların Nişabur ve civarında mevcut olmadığını müşahade ediyoruz.

¹⁴⁸ Farisî, *Tarihu Neysabur*, s. 112.

¹⁴⁹ Hatib Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, c. 8, s. 387; İbni Kesir, *Bidaye*, c. 11, s. 257.

¹⁵⁰ Farisî, *Tarihu Neysabur*, s. 26.

¹⁵¹ Hâkim en-Neysaburî, *Tarihu Neysabur*, s. 475.

¹⁵² Beyhakî, *Tarihu Beyhak*, s. 90.

¹⁵³ Beyhakî, *Tarihu Beyhak*, s. 133.

¹⁵⁴ Şemsuddin Ebu'l-Hayr Muhammed b. Muhammed İbnu'l-Cezerî, *Gayetu'n-Nihaye fi Tabakati'l-Kurrâ*, Nşr: G. Bergstraesser, *Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye*, 3. Tab, Beyrut, 1982, c. 1, s. 284.

Sonuç

Müslümanlar, Nişabur ve civarına hâkim olduklarında, çeşitli maden ve tarım ürünleri bakımından çok zengin bir beldeye sahip oldular. Müslümanlar, Nişabur ve çevresinde mevcut olan bu zenginliğe, ilk defa ortaya koydukları ve geliştirdikleri medrese türü ilmi kurumlarla ayrı bir zenginlik kattılar. Zaten öteden beri tabii zenginliklerle birlikte, yerli halkın ürettikleri ticari ürünlere sahip olmasıyla dikkat çeken bir belde olan Nişabur, İslam'ın bu bölgeye hâkim olmasından sonra ortaya çıkan ilmi kurumlarla da ayrı bir cazibe merkezi olmaya başladı.

İlim öğrenmek isteyen öğrencilerin uğrak yeri haline gelen Nişabur, gerçek anlamda bir üniversiteler şehri halini almıştı. Bağdat Nizamiyye Medresesi'nin kurulmasından önce bu şehirde otuz civarında medresenin öğretime hizmet etmeye devam ettiklerini bilmek, tek başına bu şehrin bir medeniyeti inşa etmenin ilk adımlarını atmaya zemin oluşturabileceğini düşündürmektir. Çünkü çok iyi biliyoruz ki medeniyetler, bilim ve sanatın inşa ettiği köklü bir kültürün temelleri üzerinde yükselir. İlim ve sanat ise, eğitim kurumlarında bir gergef gibi işlenerek medeniyet harcına katılır. Bu bakımdan Nişabur şehri ve sahip olduğu eğitim kurumları (medreseler), İslam medeniyetinin ilk harcını oluşturmakla övünmeyi hak etmektedir.

Burada kurulan medreseler, yüzyıllar boyu İslam kültür ve düşüncesinin taşıyıcısı olan gelişmiş diğer eğitim kurumlarının ilk müjdecileridir. Her ne kadar Nişabur ilim merkezi olma özelliğini birkaç asır boyunca devam ettirememiş ise de, bu beldenin İslam dünyasının ilk üniversiteleri olan medreseleri ortaya çıkarmak ve geliştirmekle çok önemli bir işlev gördüğü inkâr edilemez. Bu nedenle Horasan bölgesinde inşa edilen medreselerle birlikte başlayan süreç, bu kurumların en parlak dönemi olduğu ifade edilmiştir. Ali Rıaz, miladi X. yüzyıl ile XIV. yüzyıl arasındaki gelişimi medreseler için "altın çağ" olarak nitelendirmektedir¹⁵⁵.

Keza İslâm âleminin en esaslı ve önemli medresesi olan, sonraki asırlara damgasını vuran Bağdat Nizamiyye Medresesi'ni ilmi yönden besleyen âlimlerin çoğu da, Nişabur ve çevresinde yetişen ilim ehlidir. Başta Bağdat'ta kendisi için Nizamiyye Medresesi'nin kurulan İbrahim b. Ali b. Yusuf Ebu İshak eş-Şirazi (öl. 476/1083)¹⁵⁶ olmak üzere, Ali b. Ebi Ya'la Ebu'l-Kasım ed-Debusî (öl. 482/1089)¹⁵⁷, Ebu Abdillâh et-Taberî (483/1090 yılında Bağdat Nizamiyye Medresesi'nde göreve başlamıştır), Ebu Muhammed Abdulvahhab eş-Şirazi¹⁵⁸, meşhur İmam Gazalî ve kardeşi

¹⁵⁵ Ali Rıaz, *a.g.e.*, s. 56.

¹⁵⁶ İbni Dimiyatî, *Mütefad*, c. 19, s. 43; Naci Ma'ruf, *Medarisu Kable'n-Nizamiyye*, s. 31.

¹⁵⁷ İbnu'l-Cevzi, *Muntazam*, c. 16, s. 285.

¹⁵⁸ İbnu'l-Cevzi, *Muntazam*, c. 16, s. 289.

Ebu'l-Futuh Ahmed b. Muhammed el-Gazalî (öl. 520/1126)¹⁵⁹, İlkiyâ el-Herasî Ebu Hasan Ali b. Muhammed b. Ali et-Taberî (öl. 504)¹⁶⁰, bu zatın oğlu İbni İlkiyâ Ebu'l-Kasım el-Ensarî, Ebu'l Feth Es'ad b. Ebi Nasr İbni Ebi'l-Fadl el-Mihenî (öl. 527/1133)¹⁶¹, Ali b. Muhammed b. Ahmed Ebu Hayan et-Tevhidî (öl. 540/1145)¹⁶² ve Abdülmülk b. Ali et-Taberî Ebu'l-Me'ali b. İlkiyâ Ebi Hasan (öl. 567/1171)¹⁶³ gibi alimler, Nişabur ve yöresinde yetişip kuruluşundan itibaren Bağdat Nizamiyye Medresesi'nde ders vererek burayı ilmi yönden besleyen kişilerdir.

Nişabur yöresinde kurulan bu ilmi kurumlar, başta çeşitli illerde kurulmuş "Nizamiyye" medreseleri olmak üzere daha sonra kurulacak bütün medreselere hem fiziki yapı itibariyle, hem de muhtevasıyla birer örneklik teşkil etmiştir. İlim ehli burada gördükleri tecrübeyi, diğer İslam beldelerinde de yaşatmak istemişlerdir. Burada inşa edilen medreseler, öncü oldukları Bağdat, Şam, Kahire ve Endülüs'teki medreselerin gelişmelerinden bağımsız olarak buldukları bölgede ilim ehline mütevazı bir şekilde hizmetlerine devam etmişlerdir.

Böylece bu yörede kurulan ilk medreseden yaklaşık 165 yıl sonra İslam hilafetinin başkenti olan Bağdat'ta tam teşekküllü ve devlet destekli, adeta ilim açısından bir cazibe merkezi olan Nizamiyye Medresesi 459/1067 yılında inşa edilmiştir. Bu medresenin kuruluşundan üç yıl sonra 462/1096 yılında Yusuf b. Taşfin Fas'ta ilk medrese olan Murabittin Medresesini inşa etmiştir¹⁶⁴. Yaklaşık bir asır sonra Arap Yarımadasının güneyine kadar medreselerin yayıldığını görmekteyiz. Nitekim Yemen'de ilk medrese 550/1155 yılında ortaya çıkmaktadır¹⁶⁵. İslâm'ın yayılışına kaynaklık eden Mekke'de ise ilk medresenin 571/1175 yılında el-Afif Abdullah b. Muhammed el-Arsufî (öl. 593/1196-97) tarafından kurulan Arsufî Medresesi¹⁶⁶ olduğu ifade ediliyorsa da, bu iddiayı ihtiyatla karşılamak gerekir. Zira bu medresenin kuruluş tarihi Asrufî Ribatı ile birlikte 591/1195 yılı olarak tespit edilmektedir¹⁶⁷. Doğrusu bazı kaynaklarda belirtildiği gibi Mekke'de ilk kurulan medrese 579/1183 yılında Hanefiler

¹⁵⁹ İbni Hallikan, *Vefayat*, c. 1, s. 97.

¹⁶⁰ İbni Hallikan, *Vefayat*, c. 3, s. 286.

¹⁶¹ İbni Hallikan, *Vefayat*, c. 1, s. 207.

¹⁶² İbni Dimiyati, *Müstefad*, c. 19, s. 197.

¹⁶³ İbni Neccar, *Zeyl*, c. 16, s. 120.

¹⁶⁴ Abdulhamid İsa, *Tarihu't-Ta'lim*, s. 377.

¹⁶⁵ Kadı İsmail b. Ali el-Evke', *el-Medarisu'l-İslamiyye fi'l-Yemen*, Müessesetu'r-Risale, 2. Tab, Beyrut, 1986, s. 5.

¹⁶⁶ Richard T. Mortel, "Madrasas in Mecca During The Medieval Period: A Descriptive Study Based on Literary Sources", *Bulletin of The School of Oriental And African Studies*, University of London, 1977, Vol. 60, Part 2, p. 237.

¹⁶⁷ Takyuddin Muhammed b. Ahmed el-Fasî el-Mekkî (öl. 832/1429). *ez-Zuhuru'l-Mukaytafa min Tarihi Mekketi'l-Müşerrefe*, Tah: Ali Ömer, Mektebetu's-Sakafeti'd-Diniyye, 1. Tab, Kahire, 2001, s. 188 ve 194.

için inşa edilen Zencebilî Medresesidir¹⁶⁸. Kaldı ki 580/1184 yılında Şafîiler için kurulan Habsîyye Medresesi bile Asrufî Medresesi'nden öncedir¹⁶⁹.

İlmin yayılmasında ve kökleşmesinde önemli roller üstlenen medreseler, Afrika'da biraz geç de olsa ilk olarak Tunus'ta 647/1249 yılında Mustansır Billâh el-Hafsî'nin annesi ve Ebu Zekeriyâ'nın hanımı olan Emire Atif tarafından Şemmaiyye Medresesinin kurulmasıyla karşımıza çıkmaktadır. Bir müddet sonra Afrika'nın batı yakasında Marakeş'te de Sultan Yakup b. Abdilhakk el-Marinî (öl. 689/1286) tarafından ilk medrese inşa edilmiştir. Böylece Nişabur ve dolaylarında başlayan medreselerin ilim öğretme ve yayma serüveni, İslam'ın yayıldığı siyah kıtanın en batı noktasına kadar ulaşmış oluyordu.

Bu yayılış aslında İslam'ın ulaştığı son nokta değildi. Çünkü Afrika kıtasında medresenin ortaya çıkışından çok önce, oradan daha uzak bölge olan Endülüs'te bu kurumların boy gösterdiğine şahit oluyoruz. Endülüs Müslümanlarına ilham ve ilim kaynağı özelliğini hiç kaybetmeyen İslam'ın doğu beldeleri (Bağdat ve yakınındaki ilim merkezleri), sahip oldukları ilim kurumlarını Endülüs'e aktarmada çok gecikmemişlerdir. Endülüs'te ilk yüksek öğrenim merkezi olan Kordoba (Cordova) Merkez Camiiindeki III. Abdurrahman ve II. Hakem (öl. 366/976) tarafından geliştirilen medresedir. II. Hakem, buraya büyük bir kütüphane kurmuş; seçkin dilbilimcileri ve fıkıhçıları burada ders vermeye davet etmiştir¹⁷⁰. Endülüs'te cami içerisinde kurulan bu medreseden çok sonra ve ancak 750/1349 yılında müstakil medresenin kurulduğunu görüyoruz. Vezir Rıdvan en-Nasrî (öl. 760/1358) tarafından Gırnata'da kurulan bu ilk medrese, Mağrip'teki medreseler taklit edilerek inşa edilmişti¹⁷¹.

Böylece İslam coğrafyası baştan başa medreselerle donatılmış ve çeşitli ilim dallarında eğitim-öğretim veren kurumlar geliştirilmiş oluyordu. Nişabur ve çevresinde temeli atılan bu ilim merkezlerinin ortaya koyduğu medeniyet ve görkemin yankısı, bir müddet sonra da Endülüs'te yankılanmaya başlıyordu. Mekke'de ortaya çıkan ve Medine'de tutuşturulan İslam'ın ilim güneşi, Horasan bölgesinde medreselerle cesamete bürünüyor ve ilmi ölümsüz kılıyordu.

Kaynakçalar

Ali Rıaz, *Faithful Education: Madrasahs In South Asia*, Rutgers University Press, London, 2008.

Arjomand, Said Amir, "The Law Agency and Policy in Medieval Islamic Society: Development of The Institutions of Learning From The Tenth to The Fifteenth Century", *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 41, No: 2, (Apr. 1999), p. 263-293.

¹⁶⁸ Takyuddin el-Fasî, *Tarihi Mekke*, s. 187; Naci Ma'ruf, *Medarisu Kable'n-Nizamiyye*, s. 12-13.

¹⁶⁹ Takyuddin el-Fasî, *Tarihi Mekke*, s. 187.

¹⁷⁰ A.L. Tibawi, "Muslim Education In The Golden Age of The Caliphate", *Islamic Culture*, 1954, C. 28, Part 2, p. 436.

¹⁷¹ Abdulhamid İsa, *Tarihu't-Ta'lim*, s. 378; Naci Ma'ruf, *Medarisu Kable'n-Nizamiyye*, s. 13.

- Bağdadî, Hafız Ebubekir Ahmed b. Ali el-Hatib el-Bağdadî (öl. 463/1071), *Tarihu Bağdat ve Medinetu's-Selam, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye*, Beyrut, Ts.
- Beyhakî, Ebu'l-Fadl el-Beyhakî (öl. 470/1077), *Tarihu'l-Beyhakî*, Terc. ve Tah: Yahya el-Haşâb, Sadık Neşat, *Mektebetu'l-Encelu'l-Misriyye*, Kahire, Ts.
- Bosworth, C.E., *İslam Devletleri Tarihi*, Çev: E. Merçil, M. İspirli, Oğuz Yay., İstanbul, 1980.
- Bulliet, Richard W., *Local Politics in Eastern Iran Under The Ghazvanids and Seljuks*, Iranian Studies, Vol. XI, USA, 1978, pp. 35-56.
- Cemaluddin Abdurrahim el-Usnevî (öl. 772/1370), *Tabakatu's-Şafîyye*, Tah: Kemal Yusuf el-Hun, *Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye*, Beyrut, 1987.
- Çelebi, Ahmed, *İslam'da Eğitim Öğretim Tarihi*, Çev: Ali Yardım, Damla Yay., İstanbul, 1983. Digital Library, *Madrassa Complex and Residences at Nishapur: www.archnet.org/librariysitesonesite.jspsite_id=15141*.
- Ebu Şame el-Makdisî, *er-Ravdateyn fî Tarihi Devleteyn: en-Nuriyye ve's-Selahiyye*, www.al-mostafa.com, (30.12.2009-23.26).
- Enzyklopadie des Islam*, Nishapur: www.eslam.d/begriffe/n/nischapur.html
- Evke, Kadı İsmail b. Ali el-Evke', *el-Medarisu'l-İslamiyye fî'l-Yemen, Müessesetu'r-Risale*, 2. Tab, Beyrut, 1986.
- Farisî, Hafız Ebu'l-Hasan Abdulfafur b. İsmail el-Farisî (öl. 529/1135), *Halkatu'l-Ulâ min Tarihi Neysabur el-Müntehab mine's-Siyak, Cemaatu'l-Müderresin fî'l-Havzati'l-İlmiyye*, h. 1403.
- Frye, Richard Nelson, *Orta Çağın Başarısı Buhârâ*, Çev. Hasan Kurt, Ahmed Yesevi Üniversitesine Yardım Vakfı Bilig Yay., Ankara, Ts.
- Gibb, Hamilton A.R., *İslam Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*, Çev: Kadir Durak ve Arkadaşları, Endülüs Yay., İstanbul, 1991.
- Gözütok, Şakir, *İlk Dönem İslam Eğitim Tarihi*, Fecr Yay., Ankara, 2002.
- Hakim Neysaburî, Hafız Ebu Abdillâh Muhammed b. Abdillâh el-Hâkim en-Neysaburî (d. 321/933-öl. 405/1014), *Tarihu Neysabur Tabakatu Şuyuh ve'l-Hâkim*, Tah: Mazin b. Abdirahman el-Beyrutî, *Daru'l-Beşairi'l-İslamiyye*, 1. Tab, Beyrut, h. 1428.
- Hasanî, Mahmud Ebu'l-Ferec Hatib el-Hasanî, *Daru's-Sünne: Daru'l-Hadisî'n-Nuriyye bî Dimaşk Tarihuhâ ve Teracimu Şuyuhihâ*, Daru'l-Beşair, 1. Tab, Şam, 2002.
- Hizmetli, Sabri, *Başlangıcından İlk Dört Halife Devri Sonuna Kadar İslam Tarihi*, Yeni Çizgi Yay., Ankara, 1995.
- Hodgson, Marshall G.S., *The Ventur of Islam, Conscience and History in a World Civilization*, The University of Chicago Press, Chicago, 1977.
- Honigmann, E., "Nishapur", *The Encyclopaedia of Islam*, New Edition, E.J. Brill, Leiden, 1995.
- İbni Dimyatî, Ahmed b. Ebi Ubeyk b. Abdillâh İbni Dimyatî (öl. 749), *el-Müstefâd min Zeyli Tarihi Bağdad*, Tah: Kayser Ebu Farah, *Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye*, Beyrut, Ts.
- İbni Hallikan, Ebu'l-Abbas Şemsuddin Ahmed b. Muhammed b. Ebibekir b. Hallikan (öl. 681), *Vefayatu'l-A'yan ve Enbau Ebnai'z-Zaman*, Tah: İhsan Abbas, *Daru Sadr*, 4. Tab, Beyrut, 2005.
- İbni Kesir, Ebu'l-Fida Hafız İbni Kesir (öl. 774/1372), *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, Tah: Ahmed Ebu Hâkim, Ali Necib Atvî, Fuat Seyyid, Mihri Nasıruddin, Ali Abdussatır, *Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye*, 3. Tab, Beyrut, 1987.
- İbni Receb, Zeynüddin Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Şihabuddin, *Zeyl Alâ Tabakati'l-He-nabile, Daru'l-Ma'rife*, Beyrut, Ts.

İbnu'l-Adim, Sahib Kemaluddin b. Ahmed b. Ebi Cerade, *Buğyetu't-Taleb fi Tarihi Haleb*, Tah: Süheyl Zekâr, *Daru'l-Fikr*, Beyrut, Ts.

İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed, (öl. 597/1200), *el-Muntazam fi Tarihi'l-Muluk ve'l-Umem*, Tah: Muhammed Abdulkadir Ata, Mustafa Abdulkadir Ata, 1. Tab., *Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye*, Beyrut, 1992.

İbnu'l-Cezerî, Şemsuddin Ebu'l-Hayr Muhammed b. Muhammed, *Gayetu'n-Nihaye fi Tabakati'l-Kurrâ*, Nşr: G. Bergstraesser, *Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye*, 3. Tab, Beyrut, 1982.

İbnu'l-İmad Şihabuddin Ebu Ferec Abdulhayy b. Ahmed b. Muhammed el-Akrî ed-Dimaşki (öl. 1089/1676), *Şezeratu'z-Zeheb fi Ahbari Men Zeheb*, Tah: Abdulkadir el-Arnaut, Mahmud el-Arnaut, *Daru İbni Kesir*, 1. Tab, Beyrut, 1986.

İbnu'n-Neccar Hafız Muhibuddin Ebu Abdillâh Muhammed b. Mahmud b. Hasan (öl. 643/1245), *Zeylu Tarihi Bağdad*, Tah: Kayser Ferah, *Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye*, Beyrut, Ts.

İsa, Muhammed Abdulhamid İsa, *Tarihu't-Ta'lim fi'l-Endelüs*, *Daru'l-Fikri'l-Arabî*, 1. Tab, 1982.

Kiftî, Cemaluddin Ebu Hasan Ali b. Yusuf el-Kiftî, *İnhabu'r-Ruvat Alâ Enbahu'n-Nuhat*, Tah: Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, *Mektebetu'l-Asriyye*, 1. Tab. Beyrut, 2004.

Ma'muri, Tahir, *Cami'u'z-Zeytune ve Medarisu'l-İlm fi'l-Ahdeyn: el-Hafsi ve Türki*, *Daru'l-Arabiyyeti'l-Kitab*, Tunus, 1980.

Makdisi, George, *Orta Çağ'da Yüksek Öğretim-İslam Dünyası ve Hristiyan Batı*, Çev: Ali Hakan Çavuşoğlu, Hasan Tuncay Başoğlu, Gelenek Yay., İstanbul, 2004.

Makrizî, Takiyuddin Ebu'l-Abbas Ahmed b. Ali b. Abdilkadir el-Makrizî (öl. 845/1441), *el-Mevaizu ve'l-İ'tibar bi Zikri'l-Hitat ve'l-Asar*, Tah: Halil el-Mansur, *Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye*, 1. Tab, Beyrut, 1998.

Melville, Charles, *Earthquakes in The History of Nishapur*, Iran Journal of the British Institute of Persian Studies, 1980, Volume: XVIII, pp. 103-120.

Mez, Adam, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti-İslâm'ın Rönesansı*, Çev: Salih Şaban, İnsan Yay., İstanbul, 2000.

Mortel, Richard T., "Madrasas in Mecca During The Medieval Period: A Descriptive Study Based on Literary Sources", *Bulletin of The School of Oriental And African Studies*, University of London, 1977, Vol. 60, Part 2, pp. 236-252.

Naci Ma'ruf, *Medarisu Kable'n-Nizamiyye, Matbaatu'l-Cami'u'l-İlmi'l-Irakî*, Irak, 1973, s. 8.

Nerşehî, Ebu Bekir Muhammed b. Cafer en-Nerşehî (d. 286/899-öl. 348/959), *Tarihu Buhara*, Terc. ve Tah: Emin Abdulmecid Bedevî, Nasrullah Mübeşşir et-Terazî, *Daru'l-Me'arif*, 3. Tab, Kahire, Ts.

Ödekan, Ayla ve Arkadaşları, *Türkiye Tarihi, Osmanlı Devletine Kadar Türkler*, Cem Yay., İstanbul, 2002.

Özgüdenli, Osman Gazi, "Merv" Maddesi, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, TDV Yay., Ankara, 2004.

Özgüdenli, Osman Gazi, "Nişabur" Maddesi, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, TDV Yay., İstanbul, 2007.

Öztürk, Necdet, "Nizamülmülk (1018-1092)", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, Sayı: 34, Ekim 1989, s. 55-56.

Sayılı, Aydın, "Higer Education in The Medieval Islam The Madrasa", *Ankara Üniversitesi Yıllığı 1947-48*, Ankara Üniversitesi Yay., 1948, c. 2, s. 30-71.

Subkî, Tacuddin Ebu Nasr Abdulvahhab b. Ali b. Abdilkafî es-Subkî (öl. 771/1370), *Tabakatu's-Şafîyyeti'l-Kübrâ*, Tah: Mahmud Muhammed et-Tanahî, Abdulfettah Muhammed el-Hulvî, *Daru İhyai'l-Kutubi'l-Arabî*, Kahire, Ts.

Suyuti, Celaluddin Abdurrahman b. Ebi Bekr es-Suyuti (öl. 911/1505), *Buğyetu'l-Vuhât fî Tabakati'l-Luğaviyye ve'n-Nuhat*, Tah: Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, *Mektebetu'l-Asriyye*, Beyrut, Ts.

Suyuti, Celaluddin Abdurrahman b. Ebi Bekr es-Suyuti (öl. 911/1505), *Hüsnü'l-Muhadara fî Tarihi Mısır ve Kahire*, Tah: Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, *Daru İhyai'l-Kutubi'l-Arabî*, 1. Tab, Kahire, 1967.

Suyuti, Celaluddin Abdurrahman b. Ebi Bekr es-Suyuti (öl. 911/1505), *Tarihu'l-Hulefâ, Mektebetu's-Saade*, 1. Tab, Mısır, 1952.

Şehrezûri, Takiyyuddin Ebu Amr Osman b. Abdirrahman İbni Salah eş-Şehrezûri, *Tabakatu'l-Fukahai's-Şafîi*, İstidrak: Muhyiddin Ebu Zekeriya Yahya b. Şeref en-Nevevî, Ebu'l-Haccac Yusuf b. Abdirrahman el-Mizzî, Tah: Muhyiddin Ali Necib, *Daru'l-Beşairi'l-İslam*, 1. Tab, Beyrut, 1996.

Şeşen, Ramazan, "Buhara" Maddesi, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, TDV Yay., İstanbul, 1992.

Şumeysani, Hasan, *Medarisu Dımaşk fî'l-Asri'l-Eyyubi, Daru'l-Arafi'l-Cedide*, 1. Tab, Beyrut, 1983.

Tarihten Günümüze Büyük İslam Tarihi, Red. Hakkı Dursun Yıldız, Çağ Yay., İstanbul, 1986.

The Art of Nishapur: http://www.metmuseum.org/toah/hd/nish/hd_nish.htm.

Tibawi, A.L., "Muslim Education In The Golden Age of The Caliphate", *Islamic Culture*, 1954, C. 28, Part 2, pp. 418-438.

Tibawi, A.L., "Origin And Character of al-Madrasah", *Bulletin of The School of Oriental And African Studies*, University of London, 1962, Vol. XXV, Part 2, p. 225-238.

Western Asia, *Excavated at The Tepe Madrased, Nishapur*: http://www.metmuseum.org/education/er_photo_lib.asp

Wilkinson, Charles K., *Life in Early Nishapur*, Source: The Metropolitan Museum of Art Bulletin, New Series, Vol. 9, No. 2 (Oct., 1950), pp. 60-72.

Yakut Hamevî, Şihabuddin Ebu Abdillah Yakut b. Abdillah el-Hamevî (öl. 626/1229), *Mu'cemu'l-Buldan*, Tah: Ferid Abdulaziz el-Cündî, *Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye*, Beyrut, Ts.

Yakut Hamevî, Şihabuddin Ebu Abdillah Yakut b. Abdillah el-Hamevî (öl. 626/1229), *Mu'cemu'l-Udeba İrşadu'l-Erib ilâ Ma'rifeti'l-Edib*, *Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye*, 1. Tab, Beyrut, 1991.

Zehebî, Şemsuddin Ebu Abdillah Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Zehebî (d. 673/1274-öl. 748/1347), *el-İber fî Haberî Men Ğaber*, Tah: Ebu Hacer Muhammed es-Said b. Besyuni, *Zağlul, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye*, Beyrut, Ts.

Zehebî, Şemsuddin Ebu Abdillah Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Zehebî (d. 673/1274-öl. 748/1347), *Tarihu'l-İslam ve Vefayatu'l-Meşahir ve'l-A'lâm*, Tah: Ömer Abdusselam Tedmurî, *Daru'l-Kitabi'l-Arabî*, 1. Tab, Beyrut, 1992.

Zehebî, Şemsuddin Ebu Abdillah Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Zehebî (d. 673/1274-öl. 748/1347), *Ma'rifetu'l-Kurrâi'l-Kibar Alâ't-Tabakati ve'l-Asâr*, Tah: Muhammed Seyyid Caru'l-Hak, *Daru'l-Kutubi'l-Hadise*, Mısır, Ts.

Zirikli, Hayruddin, *A'lâm Kâmusu Teracim, Daru'l-İlim li'l-Medayin*, Beyrut, 1984.